RAVON

schubben & slijm

RAVON nieuwsbrief voor en door vrijwilligers | nummer 2 | november 2009



Resultaten Meetnet Amfibieën 2008

Verspreidingsonderzoek Vissen werpt zijn vruchten af

Een bos vol ringslangen

Giebel moet wijken voor kamsalamander

Massale clustering van kleine modderkruipers

colofon

Schubben & Slijm is de nieuwsbrief van Stichting RAVON en wordt uitgegeven door de vier grote vrijwilligersprojecten: Meetnet Amfibieën, Meetnet Reptielen, Verspreidingsonderzoek Reptielen en Amfibieën en Verspreidingsonderzoek Vissen.
Schubben & Slijm wordt 4 keer per jaar verspreid onder alle waarnemers en monitoorders van RAVON en andere geïnteresseerden.

ISSN nummer (print): 1878-8343
ISSN nummer (digitaal): 1878-8351

Stichting RAVON
Postbus 1413
6501 BK Nijmegen
www.ravon.nl
Adreswijzigingen kunt u doorgeven aan
kantoor@ravon.nl

Foto omslag:
Kleine modderkruiper (Jelger Herder)

Redactie
Edo Goverse (Meetnet Amfibieën)
Ingo Janssen (Meetnet Reptielen)
Jan Kranenbarg & Richard Struijk (VO Vissen)
Jelger Herder (VO Reptielen en Amfibieën)
Tamira Hankman
Kris Joosten
Kopij kunt u sturen naar k.joosten@ravon.nl

Aan deze nieuwsbrief werkten verder mee
André Marissen
Annemarie van Diepenbeek
Arthur de Bruin
Ben Geutskens
Bert Geerders
Frank Spikmans
Gerard Smit
Henriëtte van der Loo
Jeroen van Delft
Jos Spier
Krijn Tanis
Mike Melis
Rob van Westrienen
Ruud Bruins
Sjoerd van Veen
Tjeerd du Bois
Tom van der Meij
Yvon Bruins

Vormgeving - layout:
Pleun van der Linde
Cross Media Solutions - Ten Brink

Druk:
Ten Brink

Deze nieuwsbrief is mede mogelijk gemaakt door:
Centraal Bureau voor de Statistiek,
Gegevensautoriteit Natuur,
Universiteit van Amsterdam,
Stichting RAVON.

inhoud

3 Redactioneel
4 Meetnet Amfibieën: resultaten 2008
7 Winterverblijven voor vleermuizen ook plezierig voor amfibieën
9 Een bijzonder boeiend moment ...
10 Strijd der titanen: gladde slang versus zandhagedis
10 Wie wurgt wie?
11 Een bos vol ringslangen
15 Reptielenseizoen loopt op z'n einde
16 Verspreidingsonderzoek Vissen werpt zijn vruchten af
20 Duinhagedis herontdekt op Goeree
21 Voor kamsalamander al 41 hokken geclaimd
21 Excursieresultaten kamsalamander, gladde slang en zandhagedis
22 In de startblokken voor blauwe kikkers in 2010
23 Giebel moet wijken voor kamsalamander
24 Hoge dichtheden exotische grondels op rivierkribben
24 Massale clustering van kleine modderkruipers
25 Resultaten RAVON vissenweekend 2009
26 Portret van een exoot: dikkopelrits en Amoergrondel
27 Bereikt uw waarneming(.nl) ons wel?
27 Discussieer mee over de veranderingen in de RAVON-organisatie
27 Meester Prikkebeen Fonds: financiële ondersteuning voor amateuronderzoekers!
28 Fotocode: natuurvriendelijke en verantwoorde fotografie
29 Atlas "De amfibieën en reptielen van Nederland" verschenen
30 Activiteiten
31 Contactpersonen
32 In the spotlight: Wildlopers



4



11



16



25

redactioneel

De redactie van Schubben & Slijm heeft na lancering van de vernieuwde nieuwsbrief veel reacties ontvangen, waarvoor dank! Wij waren ontzettend benieuwd hoe de nieuwe formule zou worden ontvangen bij de achterban. Reacties varieerden van emails tot terloopse opmerkingen en in zijn algemeenheid waren deze erg positief. Kort samengevat: bijna iedereen is enthousiast over het nieuwe product. Een frisse lay-out, fraai vormgegeven en, belangrijk, één gezicht van RAVON: drie soortgroepen binnen één kaft! Er zijn ook enkele kritische opmerkingen geplaatst en daar proberen wij zo goed mogelijk mee om te gaan. Enkele RAVON-abonnees dachten dat dit het nieuwe RAVON-tijdschrift was. Dat beschouwen we natuurlijk als een compliment. We proberen in de komende nummers de nieuwsbrief verder te vervolmaken en daarom zullen er kleine veranderingen plaatsvinden, om zo een gedegen en herkenbare nieuwsbrief te ontwikkelen: **voor en door vrijwilligers**. Ga vooral het veld in om te monitoren en/of te inventariseren voor verspreidingsonderzoeken, en deel jullie ervaringen via deze nieuwsbrief met andere waarnemers. Blijf dus kopij insturen!

In deze editie van Schubben & Slijm worden de resultaten besproken van het Meetnet Amfibieën en Verspreidingsonderzoek Vissen.
2008 was voor het Meetnet Amfibieën een goed jaar. Inmiddels zijn er bijna 35.000 positieve waarnemingen gedaan van een amfibie, en een record aantal vrijwilligers is bij nacht en ontij kikkers, padden en/of salamanders wezen tellen. Het goede nieuws is dat de meeste soorten een positieve trend zien laten, of een stabiel voorkomen hebben! Zorgelijk blijft echter de gestage afname van de rugstreeppad. Het Meetnet probeert met iedereen goed contact te onderhouden. Ondersteuning door regiocoördinatoren is een belangrijk schakel hierin. Zo heeft de laatste jaren Richard de Jong met veel enthousiasme contacten onderhouden in Zuid-Holland voor het Meetnet, maar helaas voor ons is hij verhuisd naar Leeuwarden. We zijn hem dankbaar voor alles wat hij voor het Meetnet in Zuid-Holland gedaan heeft. Naast een opvolger voor hem in deze regio zoekt het Meetnet Amfibieën ook nog regiocoördinatoren voor enkele andere gebieden. Dit is na te lezen op de RAVON-website onder Monitoring.

Ook het Verspreidingsonderzoek Vissen dat in 2006 gestart is werpt inmiddels zijn vruchten af. Er zijn de afgelopen jaren veel gegevens verzameld en inmiddels zijn er ruim 500 waarnemers actief. In deze nieuwsbrief wordt een overzicht gegeven van de beek- en poldervissoorten uit dit onderzoek en de verspreiding over Fysisch Geografische Regio's en watertypen. Soorten als de beekdonderpad en de gestippelde alver kennen een zeer gering verspreidingsgebied. Met de kleine modderkruiper, de rivierdonderpad en het bermpje lijkt het goed te gaan. Zij komen wijd verspreid over Nederland voor. De verbeterde waterkwaliteit van de afgelopen decennia heeft hierbij waarschijnlijk een grote rol bijgespeeld. Het toegenomen doorzicht dat hiermee gepaard gaat biedt naast de toepassing van het schepnet steeds betere mogelijkheden voor zichtwaarnemingen. In deze nieuwsbrief aandacht voor snorkelen in kribvakken, een methode die zich uitstekend blijkt te lenen voor het waarnemen van exotische grondelsoorten. Wie trekt de stoute flippers aan en waagt ook eens een poging .....

Edo Goverse en Jan Kranenbarg

Meetnet Amfibieën: resultaten 2008

Edo Goverse, Gerard Smit en Tom van der Meij

De indexen en trends over de periode 1997-2008 zijn weer door het CBS berekend. Tabel 1 geeft een overzicht van de totalen waarmee gerekend is. In totaal zijn er over de periode 1997-2008 van 319 telgebieden gegevens verzameld en aangeleverd aan het CBS. De meeste telgebieden bestaan uit meerdere meetlocaties, in totaal 2.497 wateren of luisterpunten, verspreid over alle provincies (zie figuur 1). De grafieken laten per soort de indexen zien met hun beoordeling.

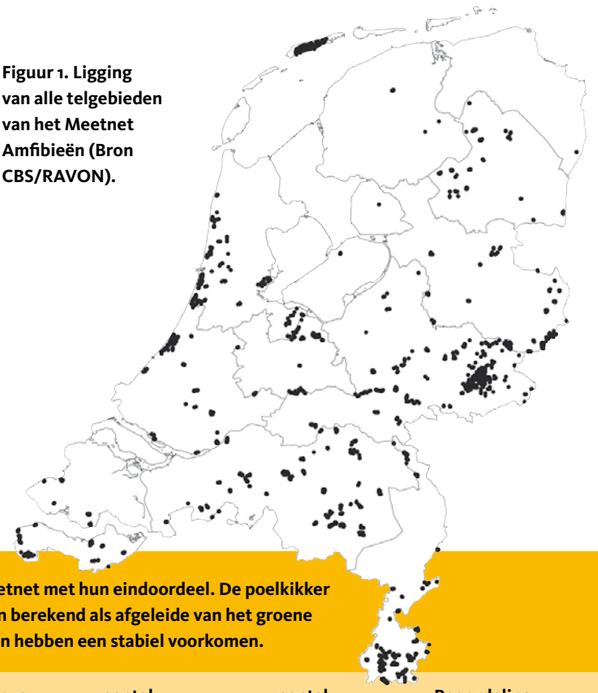

Figuur 1. Ligging van alle telgebieden van het Meetnet Amfibieën (Bron CBS/RAVON).

Tabel 1. Lijst van amfibiesoorten en hun aandeel binnen het Meetnet met hun eindoordeel. De poelkikker en meerkikker zijn niet opgenomen omdat deze soorten worden berekend als afgeleide van het groene kikkercomplex binnen hun bekende leefgebieden. Beide soorten hebben een stabiel voorkomen.

naam	aantal positieve waarnemingen 1997-2008	% positieve waarnemingen	aantal telgebieden	aantal wateren	Beoordeling
vuursalamander	156	0,5	5	8	**onbekend**
Alpenwatersalamander	1.599	4,7	65	253	**matige toename**
kamsalamander	1.239	3,6	82	220	**matige toename**
vinpootsalamander	321	0,9	16	55	**onbekend**
kleine watersalamander	4.978	14,6	219	901	**stabiel**
vroedmeesterpad	464	1,4	13	140	**stabiel**
geelbuikvuurpad	1.373	4,0	5	83	**sterke toename**
knoflookpad	87	0,3	10	15	**onbekend**
gewone pad	5.244	15,4	216	949	**matige toename**
rugstreeppad	2.284	6,7	132	482	**matige afname**
boomkikker	2.615	7,7	58	446	**sterke toename**
heikikker	1.245	3,6	61	193	**stabiel**
bruine kikker	5.998	17,6	233	1.078	**matige toename**
groene kikker complex	6.537	19,1	228	1.036	**matige toename**
Totaal	**34.140**	**100,0**	**319**	**2.497**	

Kikkers

De **boomkikker** is en blijft de soort die het sterkst toeneemt binnen het Meetnet Amfibieën. De indexen laten een **sterke toename** zien. Ook in 2008 is de boomkikker weer meer en vaker gehoord tijdens het monitoren dan in voorafgaande jaren. Het grote succes wordt voornamelijk veroorzaakt door de Achterhoek, waar de soort goed zijn verspreidingsgebied uitbreidt en daarmee goed reageert op de beschermingsmaatregelen. Maar niet overal wordt dit succes



Bruine kikker (foto Ben Geutskens)

geëvenaard. Berichten uit Twente verontrusten ons een beetje. De boomkikker reageert hier niet sterk op maatregelen zoals genomen in de Achterhoek. Het lijkt erop dat de boomkikkers van Aamsveen de Duitse zijde van het gebied fijner vinden dan het Nederlandse deel!

De **groene kikker** is een van de meest algemene kikkers van Nederland, dat zie je ook terug bij het monitoren. De groene kikker wordt in 1.036 wateren gevolgd en jaarlijks wordt de soort vaker waargenomen dan in het startjaar; de indexen vertonen een **matige toename**. Indexen van de **poelkikker** en **meerkikker** worden berekend aan de hand van de tellingen van het groene kikkercomplex binnen de bekende verspreidingsgebieden van deze soorten. Beide soorten laten een **stabiel** voorkomen zien. De poelkikker is sinds september j.l. afgevoerd van de nationale Rode Lijst, waar hij in de categorie kwetsbaar stond. Bij de recente actualisatie van de Rode Lijst is de poelkikker niet meer opgenomen. Wel blijft de soort via Europese wet- en regelgeving goed beschermd en blijft het een aandachtsoort voor het Meetnet. Uitbreiding van het Meetnet blijft gewenst, met name binnen het verspreidingsgebied van de meerkikker. Gebieden als Friesland, Zuid-Holland en de Kop van Noord-Holland zijn ondervertegenwoordigd in het Meetnet dus meld je aan als je hier wilt gaan monitoren!

De **bruine kikker** is ook in 2008 de meest waargenomen kikker binnen het Meetnet. De soort wordt gevolgd in 1.078 wateren verspreid over heel Nederland. In vergelijking met voorgaande jaren is de soort in 2008 iets minder vaak waargenomen maar desalniettemin vertoont hij over de gehele periode een **matige toename**.

De **heikikker** laat ook dit jaar in de gebieden waar gemonitoord wordt een stabiel voorkomen zien. De heikikker staat, net als de poelkikker, niet meer op Rode Lijst. Op de lijst van 1996 stond hij nog vermeld als kwetsbaar. Wel blijft de soort via Europese wet- en regelgeving goed beschermd en blijft het een aandachtssoort voor het Meetnet.

Padden

De **rugstreeppad** blijft ons zorgen baren. Ondanks de soortgerichte aandacht binnen het Meetnet laat de soort een **matige afname** zien. Ook in 2008 is de soort weer minder

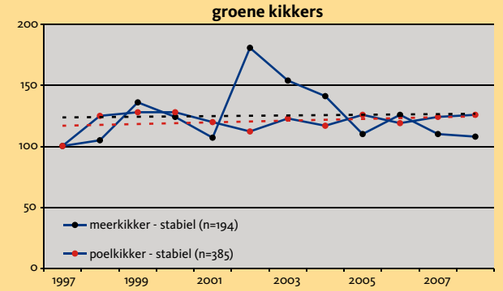

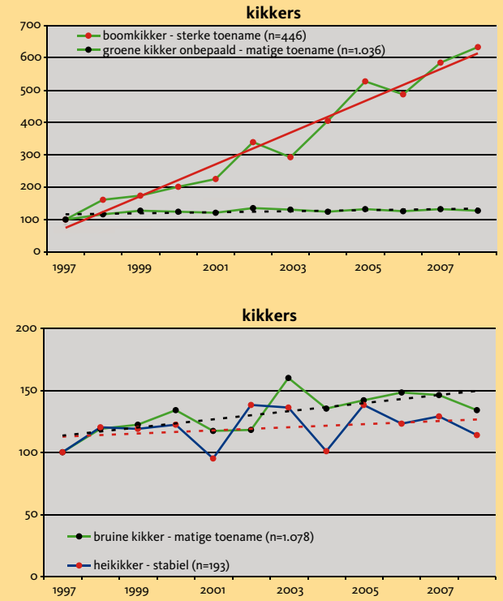

Gewone pad (foto Ben Geutskens)



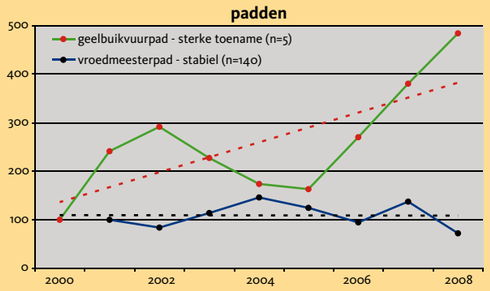

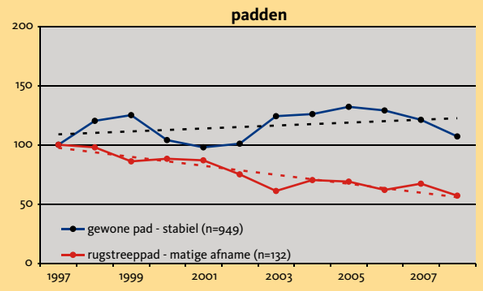

waargenomen dan in voorgaande jaren en het lijkt er niet op dat de soort zijn dal al heeft bereikt. In de duinen heeft de soort een stabiel voorkomen maar in de rest van Nederland wordt hij minder vaak gehoord of gezien. Door de neerwaartse trend van het Meetnet, is de rugstreeppad bij de recente actualisatie van de Rode Lijst opgenomen in de categorie gevoelig. Qua bescherming zal er niets veranderen omdat de soort al een relatief zware bescherming heeft vanuit de Europese regelgeving.

Er is een pad die een **sterke toename** vertoont; de **geelbuikvuurpad**. Nu is en blijft zijn voorkomen zeer beperkt en de soort zal waarschijnlijk nooit algemeen worden in het Heuvelland. Daarvoor is zijn natuurlijk leefgebied te beperkt en is er veel onherstelbaar veranderd. Het lijkt er op dat de recent uitgezette populaties het ook goed doen. Deze drie locaties zijn niet in het Meetnet opgenomen. Ondanks de toename zijn er alarmerende berichten over de geelbuikvuurpadden. Naar schatting gaat jaarlijks rond de 5% (!) van de Nederlandse populatie geelbuikvuurpadden verloren door onoplettendheid van natuurliefhebbers die padjes pletten bij het terugleggen van omgedraaide stenen (zie *www.RAVON.nl*). Dus doe voorzichtig in het veld: loop niet over stenen nabij de oevers en laat de padjes met rust. Natuurlijk wil iedereen wel eens een keer een geelbuikvuurpad zien, terecht! Maar voorzichtigheid is geboden!



Kamsalamander (foto Ben Geutskens)

2008 is een slecht jaar geweest voor de **vroedmeesterpad**. De 2008-index bedraagt maar 72, vrij vertaald zijn er dus 28% minder vroedmeesterpadden gezien vergeleken met 2001 (startjaar = 100). De positieve trend is nu afgezwakt naar een statistisch **stabiel** voorkomen. 2008 heeft een relatief droge zomer gekend, waardoor veel poeltjes droog vielen. Als dit probleem van tijdelijke aard is moet het geen probleem zijn voor de populatie. Maar de berichten over 2009 zijn niet gunstig. Ook de zomer van 2009 is droog geweest waardoor er weinig larven zijn gevonden tijdens het monitoren.

Met de **gewone pad** gaat het gewoon goed. De voorgaande jaren liet de soort een matige toename zien. Echter met de gegevens van 2008 is dit gestokt. Er zijn dat jaar wat minder gewone padden tijdens de monitoring gezien en de soort is nu **stabiel**. Het aantal wateren waarin de gewone pad wordt gevolgd bedraagt 949.

De **knoflookpad** is niet representatief vertegenwoordigd binnen het Meetnet en het is dan ook niet mogelijk om een trend te presenteren. In het Meetnet heeft deze pad maar 10 telgebieden met een totaal van 15 wateren, en niet voor alle telgebieden hebben we actieve waarnemers.

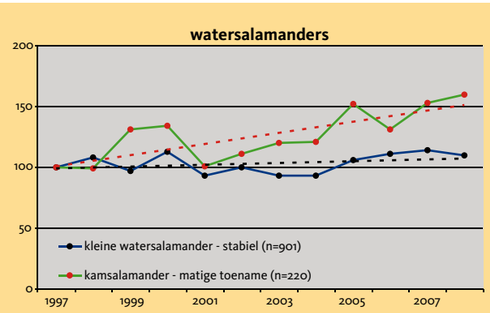

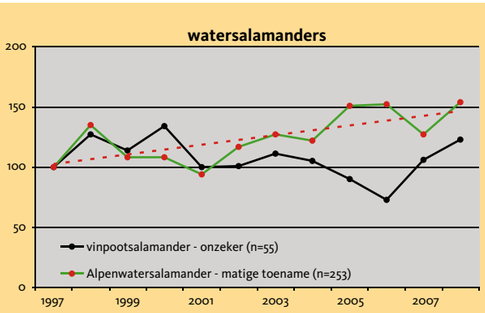

Salamanders

De meest algemene salamander van Nederland, de **kleine watersalamander** is **stabiel** binnen het Meetnet. De soort wordt gevolgd in 901 wateren.

Voor (het monitoren van) de **vinpootsalamander** is 2008 een goed jaar geweest. De soort is vaker gezien dan in voorgaande jaren en hiermee lijkt de neergaande trend ten einde gekomen. We hopen natuurlijk dat de soort de komende jaren het goed blijft doen!

De **Alpenwatersalamander** vertoont een **matige toename**. Deze toename loopt parallel met zijn areaaluitbreiding. De Alpenwatersalamander duikt namelijk steeds vaker op op locaties in Nederland waar de soort voorheen niet bekend was. Hierdoor verschijnt de soort ook in gebieden waar wordt gemonitoord. Op de Veluwe en in Het Gooi is de soort sinds jaar en dag bekend, maar de laatste jaren is hij ook tijdens het monitoren bij Zevenaar aan de noordzijde van de Rijn gevonden. Ook de **kamsalamander** laat een **matige toename** zien. Gelukkig breidt het Meetnet zich steeds verder uit zodat ook deze soort steeds beter kan worden gevolgd. Er wordt nog steeds hard gewerkt aan het vinden van waarnemers die in en om Habitatrichtlijngebieden willen monitoren. Als we specifiek naar de wateren binnen deze natuurgebieden kijken zien we dat de soort ook een matige toename vertoont.

Voor de **vuursalamander** kunnen we nog geen trend presenteren. In de laatste Meetnet Amfibieën Mededelingen hebben we met succes een oproep geplaatst om nieuwe waarnemers te werven. Deze nieuwe waarnemers worden/zijn in september ingewerkt en hopelijk duurt het niet al te lang voordat we ook voor deze soort statistisch betrouwbare indexen kunnen presenteren. Wordt vervolgd!

Winterverblijven voor vleermuizen ook plezierig voor amfibieën

Henriëtte van der Loo

Sinds een aantal jaren tel ik vleermuizen in winterverblijven in de Achterhoek en Liemers, voornamelijk zijn het grootoorvleermuizen. Nu ontbreken in deze streek helaas mooie grote verblijven voor vleermuizen zoals ijskelders of forten en bunkers. Het merendeel bestaat uit kunstmatig en vrij nieuwe, speciaal gebouwde keldertjes. In het algemeen zijn deze opgetrokken uit afvalmateriaal zoals duikers die ergens in een bouwproject over waren of betonnen elementen van afgebroken varkens- en koeienschuren. Omdat deze kelders nogal eens op terreinen van nieuwe landgoederen, of in zogenaamde nieuwe natuur zijn gebouwd, is er ook vaak water in de directe omgeving. In enkele gevallen wordt het water bewust tot in deze vleermuiskelders geleid om de hier noodzakelijke hoge luchtvochtigheid te scheppen. Uiteraard is het tellen van deze kelders altijd spannend: hangen er vleermuizen en, zo ja, welke soort(en)? En hoeveel (of in veel gevallen vaak: hoe weinig)? Vleermuizen kun je in deze kelders zowel vrij hangend vinden als weggekropen in allerlei spleten. Dus zoek je alle kieren, gaatjes en spleten nauwkeurig af. En dan kom je van alles tegen: kelderslakken, segrijnslakken, wintermuggen, atalanta's, geelgerande waterroofkevers en ...amfibieën!





De laatste jaren is mijn nieuwsgierigheid van "wat hangt er " daarom uitgebreid met "wat zwemt er en wat zit er nog meer weggekropen dan vleermuizen"? Niet alleen de aantallen maar ook de aanwezige soorten kunnen namelijk nog wel eens





wisselen. Zo is er door Staatsbosbeheer in 2002/2003, van betonnen duikers die ergens over waren, een vleermuiskelder gebouwd. In 2004 is er nog een stukje aangebouwd. Het ligt in een "nieuwe natuur" gebied waar de bovengrond is afgegraven en plassen zijn aangelegd. Naast dit gebied ligt een oud natuurgebied, landgoed De Slangenburg. Over een aantal jaren hebben we hier de volgende overwinterende amfibieën aangetroffen:

- 2002/2003: diverse bruine kikkers en kleine watersalamanders. Het exacte aantal ontbreekt omdat het water te hoog stond om binnen te kunnen komen.
- 29-01-2004: 2 bruine kikkers (inactief) en 2 kleine watersalamanders (actief)
- 15-01-2005: enige kikkers of padden (aantal onbepaald)
- 06-01-2006: 15 kleine watersalamanders en 25 bruine kikkers (mogelijk ook heikikkers ertussen)
- 08-01-2008: 5 kamsalamanders
- 19-01-2009: 3 bruine kikkers (mogelijk met heikikker?), 1 gewone pad, 1 kamsalamander en 1 niet gedetermineerde salamander. Toen ik de kelder op 25-01-2009 nog een keer bezocht, waren de waarnemingen hetzelfde behalve dat er nu 5 kamsalamanders te zien waren.

Het vermelde aantal is steeds een minimum, want je kunt uiteraard de onzichtbaar weggekropen beesten niet tellen. Waren ze niet te determineren, dan is dat vermeld.

In Winterswijk (Miste) werd in 2005 op een nieuw landgoed een keldertje gebouwd dat in directe verbinding staat met een nieuw gegraven plas vlak voor de kelder. Hier dus altijd lieslaarzen aan! De resultaten:

- 06-01-2006: geen amfibieën gevonden
- 15-01-2007: te hoge waterstand om de dieren onder de bodembalken te kunnen zien
- 11-01-2008: tientallen rondzwemmende kleine watersalamanders en diverse bruine kikkers
- 28-01-2009: hetzelfde beeld als in 2008, maar nu met een rondzwemmende geelgerande waterroofkever.

De aantallen en soorten zijn vaak niet goed te bepalen omdat er vaak slechts een stukje staart, poot of flank te zien is, maar ook doordat de dieren actief zwemmen en onder de betonnen balken op de bodem kruipen of tevoorschijn komen. Deze balken komen o.a. in Winterswijk uit koestallen en bevatten ruime spleten. Eronder is ook ruimte. Omdat de kelders uiteraard donker zijn en moeten blijven voor de vleermuizen, moet alles met een zaklamp worden bekeken. Het gaat hier dan ook niet om exacte aantallen, maar aan de gegevens van de twee bovenstaande kelders kun je zien dat het interessant is om ook rond te kijken naar actief of passief overwinterende amfibieën. Zo zie je bijvoorbeeld dat de waargenomen aantallen aardig kunnen fluctueren. Hierbij zullen allerlei factoren een rol spelen, zoals temperatuur, de waterstand en droge of natte winters.

Uiteraard kijken we ook de komende wintertellingen in de vleermuiskelders van de Achterhoek e.o. weer naar amfibieën. Zo vang je geen twee vliegen, maar twee soortgroepen in één klap!

Bijschrift redactie:
Deze waarnemingen laten zien dat het aanleggen en renoveren van ijskelders en bunkers niet alleen lonend is als waardevolle overwinteringplaatsen voor vleermuizen, maar ook voor amfibieën.
Voor meer informatie over overwinterende amfibieën in vleermuiskelders, en de wijze waarop ze er (actief of onbedoeld) in terecht gekomen zijn, wordt verwezen naar een artikel van Mark Zekhuis (2007) in RAVON 25 9(1).

De nog actieve en niet weggekropen amfibieën op dit soort vorstvrije, maar overigens koude plekken roepen vragen op. Vormen zij, koud en traag als ze gedurende deze periode zijn, niet een gemakkelijke prooi voor bijvoorbeeld de geelgerande watertor, of rondstruinende muizen, ratten, bunzing of wellicht de steenmarter? Niet alle vleermuiskelders zijn goed toegankelijk voor grotere dieren. Feit is dat in de lente regelmatig amfibieën worden aangetroffen met onvolledige of ontbrekende ledematen. Zie hiervoor ook het artikel over een geval van regeneratie bij de kamsalamander van Annemarie van Diepenbeek (2009) in RAVON 31 10(4).





Foto's: Henriëtte van der Loo

Foto's: Mike Melis, © www.natuurklik.nl





Een bijzonder boeiend moment...

Als RAVONner en fervent natuurfotograaf ben ik vaak in het veld te vinden en het verveelt nooit. Iedere keer valt er iets te beleven en te zien... Ook deze keer was het raak: een buizerd die zich liet benaderen en zich totaal niet stoorde aan menselijke aanwezigheid!

Meestal kan je niet dichterbij komen dan een 100-tal meters. Als reactie kijken ze je de gehele tijd indringend aan en dat levert geen mooie foto op. Als je echter met de auto erlangs zoeft, blijven ze gewoon zitten maar, helaas, als je stil gaat staan nabij zo'n vogel vliegen ze doorgaans weg!

Maargoed, ik dwaal af, terug naar deze bijzondere vogel. Deze was totaal niet verontrust en begon zichzelf te poetsen. Ik stond op een mooie afstand van deze buizerd en kon alles goed volgen... Na een 20-tal minuten keek de buizerd gefixeerd naar een polletjes gras en dook erop af, de buizerd had een bruine kikker gevangen en at deze met veel smaak op!

Wat een beleving en zo dichtbij! Daarna volgden nog meer duiken het gras in, meestal vanaf zijn uitkijkpaaltje, maar soms lopend door het gras. Na twee uur had deze buizerd drie bruine kikkers, twee muizen en twee gewone padden met veel smaak opgepeuzeld. Blijkbaar lieten de padden geen gif vrij, of had de vogel er totaal geen last van? Het was in ieder geval niet te merken... Al met al een geweldige ervaring!

Mike Melis







Strijd der titanen: gladde slang versus zandhagedis

Op 27 september 2008 was ik voor de Werkgroep Addermonitoring (WAN) aan het werk op de Wolfhezerheide. Op een gegeven moment besloot ik een kijkje te nemen bij de Heelsumsche beek, een sprengenbeek die in het noordelijk deel van het onderzoeksgebied stroomt. Toen ik de oevers liep af te speuren naar adderactiviteit hoorde ik achter mij een geritsel. Ik draaide mij om en zag nog net een slangenstaart wegschieten in een pol van pijpenstrootje. Aan de tekening zag ik dat het een gladde slang was. Aangezien ik de hele tijd nog niets had waargenomen besloot ik om deze te vangen en wat nader te bekijken. Toen ik hem uit de pol haalde liet ik meteen weer los aangezien ik oog in oog stond met een uniek natuurverschijnsel: in zijn windingen had deze slang, die ongeveer 40 cm lang was, een eerstejaars zandhagedis gevangen en was druk bezig deze te wurgen. Gelukkig stoorde hij zich niet aan mijn aanwezigheid en aan het feit dat ik hem tijdens de jacht had gestoord; hij begon rustig met de zwelgpartij. Het gehele proces was in minder dan een kwartier bekeken. Een toevallige voorbijganger kon ik ook nog trakteren op dit schouwspel. Een geweldige en unieke ervaring die je misschien maar één keer in je leven meemaakt!

Tjeerd du Bois



Foto: Tjeerd du Bois

Wie wurgt wie?



Foto: Yvon Bruins

In Strevelná, een Tsjechisch dorpje in de heuvels boven Zelezný Brod in Bohemen deden we op 22 september 2009 op het asfaltweggetje pal voor ons vakantiehuisje een bijzondere vondst. Het weggetje heeft maar enkele aanwonenden, maar die rijden wel regelmatig met hun auto hierover. 's Morgens om kwart voor tien troffen we daar een wonderlijke kluwen aan van twee verwoed vechtende reptielen. Direct drong zich de vraag op welke van de twee dat gevecht zou winnen. Want de prooi, de hazelworm, had de predator, het circa 30 cm lange gladde slangetje, zo ongeveer in de houdgreep. Mijn echtgenoot, reuze enthousiast, wilde de afloop eigenlijk wel afwachten en desnoods het tweetal zo lang in een bak zetten met wat rommeltjes uit de tuin. Uiteindelijk ging dat niet door omdat het tijdstip van onze terugkomst onzeker was en eerlijk gezegd ook omdat ik (Yvon) helemaal niet wilde weten hoe het gevecht afliep. Wel hebben we gauw, ieder met de eigen camera, verschillende foto's gemaakt en het tweetal op een iets veiliger plek gestald. Volgens onze "huisbaas" komen er in het gebied veel van deze slangetjes voor. Inderdaad troffen we op een andere plek een doodgereden exemplaar van de gladde slang aan. De omgeving van het vakantiehuis is heuvelachtig met gras, lage struiken en heel veel fruitbomen. Aan de andere kant van het dal waar we op uitkeken is het bosachtig.

Ruud en Yvon Bruins

Een bos vol ringslangen

Monitoring 2006-2008, Houten

Jos Spier (Ringslangwerkgroep Houten)

Inleiding

De aanleiding voor mij om ringslangen te gaan monitoren was de vangst van een ringslang in de Heemtuin te Houten in 2005. Tot dan toe veronderstelde ik dat deze slang zich niet in de directe omgeving van Houten zou ophouden. Hierin had ik mij dus danig vergist. Dit bleek later ook uit de literatuur (Smit et al., 2003). Toen ik vlak daarop hoorde dat de Milieuwerkgroep Houten een ringslangwerkgroep had, besloot ik me meteen aan te melden. Tijdens een eerste (jaarlijkse) bijeenkomst kreeg ik de zorg over een monitoringsroute door Bos Nieuw Wulven. Begin 2006 ben ik gestart met monitoren.



Bos Nieuw Wulven

Het gebied Bos Nieuw Wulven is onderdeel van het herinrichtingsproject Groenraven-Oost. De Landinrichtingscommissie voert dit project uit in opdracht van de provincie Utrecht. Voor het herinrichtingsgebied, dat grofweg tussen Utrecht, De Bilt, Zeist, Driebergen en Houten ligt, heeft de Landinrichtingscommissie een inrichtingsplan ontwikkeld. Dit plan moet de bestaande natuur versterken, een duurzame en economisch gezonde landbouw bevorderen, meer mogelijkheden creëren voor openluchtrecreatie en de overgang tussen de stad en het platteland verbeteren. In april 2004 was circa 38 hectare ingericht. Er zijn bomen geplant, twee plassen gegraven en een sloot is natuurvriendelijk ingericht. In mei 2004 is nog eens 18 hectare bos aangelegd. Uiteindelijk wordt Bos Nieuw Wulven 110 hectare groot. Staatsbosbeheer neemt het beheer van Bos Nieuw Wulven voor haar rekening.
Hoewel het natuurgebied nog verder wordt uitgebreid en de vegetatie nog volop in ontwikkeling is, is het gebied al heel aantrekkelijk voor flora en fauna. Diverse vogelsoorten, zoals grasmus, spotvogel, blauwborst, fitis en tjiftjaf broeden in het gebied. Ook roofvogels als de buizerd en de wespendief hebben het bos tot broedgebied verkozen. Daarnaast vormen de wateren en moerassen in Bos Nieuw Wulven leefgebied voor diverse vissoorten, waaronder de grote modderkruiper en de kroeskarper (Van Straaten, 2006), verschillende amfibieën (heikikker, groene kikker, bruine kikker, gewone pad en kleine watersalamander) en voor de ringslang. Ten behoeve van deze laatste soort is een aantal broeihopen neergelegd in het gebied (Zuiderwijk et al., 1991). Broeihopen zijn hopen met bladeren en takken vermengd met paardenmest en stro (stalmest/ ruige mest) zodanig dat er broei optreedt en de gemiddelde temperatuur hoger is dan de buitentemperatuur (Van de



Het omzetten van broeihopen op een regenachtige dag in april 2008 (foto's Ariena Brinkman)

Bogert, jaar onbekend; Hamers, 1998). Ringslangen leggen hierin hun eieren, waarna de jongen na circa 8-10 weken uitkomen (Daan, 1975). De Ringslangwerkgroep te Houten monitoort en onderhoudt deze broeihopen.

Methode

In samenwerking met RAVON heeft de Ringslangwerkgroep Houten een aantal monitoringsroutes uitgezet rondom Houten. Ook in Bos Nieuw Wulven is een monitoringsroute uitgezet van circa 2 uur. Deze route voert langs twee broeihopen en twee grashopen. In principe is in de periode april t/m september maandelijks een telronde gelopen (Smit & Zuiderwijk, 2003). Al snel werd duidelijk dat na het voorjaar de vegetatie op veel plaatsen zo hoog en ruig werd dat de geplande telronde





Vijverfolie op broeihoop 2 en grashoop 2 met ringslang (foto's Ariena Brinkman)

neerkwam op het nalopen van broei- en grashopen en enkele, al dan niet gemaakte, kale plekken. In veel gevallen werd gebruik gemaakt van vijverfolie (plastic). Een stuk van circa 1x1m werd op een zonnig plekje op de broei- of grashoop geplaatst. Dit is een ideale plek voor de ringslangen om zich op te warmen. Voor de waarnemer is dit een ideale plek om ringslangen te monitoren.

Alle waarnemingen van slangen, slangenhuiden, eieren en dode exemplaren zijn genoteerd. Ook weersgesteldheid (temperatuur, wind, regen, bewolking), plaats (gps), datum en tijdstip zijn zo veel mogelijk genoteerd. Op 1 april 2006 is gestart met de monitoring. De (vooralsnog) laatste telronde is gedaan op 12 november 2008. In totaal zijn circa 62 telronden en bezoeken uitgevoerd. Met name in 2008 zijn veel bezoeken gebracht aan Bos Nieuw Wulven. Dit had vooral te maken met de toename van het aantal waarnemingen en als gevolg daarvan de toename van het enthousiasme.

Resultaten periode 2006-2008

In de onderstaande figuur zijn alle door de auteur waargenomen levende ringslangen weergegeven over de periode 2006-2008. Het betreft hier zowel waarnemingen van de monitoringsroute als andere waarnemingen in Bos Nieuw Wulven (andere broeihopen, fietspaden etc.). Vrijwel alle waarnemingen zijn gedaan op of in de nabije omgeving (ca 5-10m) van de broei- en grashopen. Zoals reeds aangegeven heeft dit vooral te maken met het feit dat na de maand mei de begroeiing en grasruigten zo uitbundig zijn dat het waarnemen van slangen vrijwel onmogelijk is. Er is één waarneming gedaan op enige afstand van een broeihoop (ca 100m) in het gras langs een sloot. Daarnaast zijn in het najaar drie juvenielen aangetroffen op het in 2008 aangelegde fietspad. Minder leuk is wel dat op hetzelfde fietspad tevens drie dode ringslangen (juvenielen) zijn aangetroffen. Jonge ringslangen kunnen zich maar langzaam voortbewegen op het asfalt. Het fietspad vormt dus een gevaarlijke barrière.

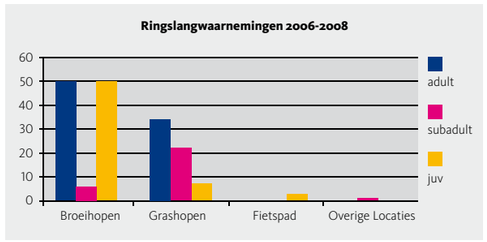

Alle waarnemingen van de auteurs in Bos Nieuw Wulven in de periode 2006-2008.

In totaal zijn 173 waarnemingen van ringslangen in Bos Nieuw Wulven in de periode 2006-2008 bekend: 84 adulten, 29 subadulten en 60 juvenielen. Subadulten zijn hier gedefinieerd als ringslangen die de eerste winter hebben overleefd met een lengte tot 45 cm (ca 2-3 jaar) (Van Hecke, 2003). De eerste waarneming in 2006 betrof een adult van ongeveer 100 cm en is gedaan op 7 mei, in 2007 was dit al op 7 april en in 2008 pas op 15 mei (subadult). De laatste waarneming in 2007 was een adult van ca 65 cm op 1 september en in 2008 twee juvenielen (één op een broeihoop en één op het fietspad) op 19 oktober. Op basis van deze gegevens kan worden gesteld dat het monitoringseizoen loopt, afhankelijk van het weer, van begin april tot eind oktober.

Om een inschatting te kunnen maken of de populatie toe- of afneemt in Bos Nieuw Wulven is het aantal waarnemingen langs de monitoringsroute (totaal 141) gemiddeld per telronde. In de onderstaande tabel zijn de resultaten hiervan weergegeven.

Jaar	Aantal	Aantal ronden	Gem.
2006	5	8	0,6
2007	8	8	1,0
2008	128	46	2,8
Eindtotaal	**141**	**62**	**2,3**

Gemiddeld aantal waarneming per telronde.

Maand	Adult	Subadult	Juv
Maart	0	0	0
April	0	0	0
Mei	4	0	0
Juni	10	5	0
Juli	10	2	0
Augustus	8	5	10
September	16	10	26
Oktober	7	0	15
November	0	0	0
Eindtotaal	**55**	**22**	**51**

Waarnemingen tijdens de telronden in 2008 onderverdeeld over de maanden.

Datum	Aantal	Adult	Juv	Subad	T-max (˚C)	Bewolking
02-09-2008	12	3	8	1	19	Zwaar bewolkt
01-09-2008	11	4	6	1	20	Half tot zwaar bewolkt
21-09-2008	8	2	3	3	18	Half tot zwaar bewolkt
09-0-2008	7	2	5		17	Vrijwil onbewolkt
10-10-2008	7	1	6		16	Licht bewolkt
23-06-2008	6	4		2	19	Half tot zwaar bewolkt
04-10-2008	6	3	3		11	Zwaar bewolkt
09-08-2008	6	2	3	1	23	Zwaar bewolkt
06-08-2008	6	2	2	2	21	Half tot zwaar bewolkt
06-07-2008	5	4		1	23	Zwaar bewolkt

Duidelijk is dat het aantal ringslangen in Bos Nieuw Wulven sterk lijkt toe te nemen. Het gemiddeld aantal waarnemingen per telronde nam elk jaar toe. Werd er in 2006 nog gemiddeld 0,6 slangen per telronde gezien en in 2007 gemiddeld 1,0 slangen, is dit in 2008 opgelopen naar 2,8 ringslangen per telronde. Waarschijnlijk speelt er hierbij nog wel een waarnemerseffect. Na drie jaar monitoren zal het zoekbeeld wel enigszins veranderd zijn.

Resultaten monitoringsjaar 2008

In 2008 nam het enthousiasme zo toe dat er zeker wekelijks is gemonitord. De waarnemingen zijn per maand uitgezet in de onderstaande tabel.

Uit de bovenstaande tabel komt naar voren dat adulten zijn waargenomen in de maanden mei t/m oktober en subadulten van juni t/m september. Juvenielen zijn vanaf augustus waargenomen tot en met oktober. In de maanden maart t/m juni zijn geen juvenielen aanwezig, omdat deze dan als subadult worden genoteerd (na de eerste winter). De eerste juvenielen in 2008 zijn aangetroffen op 9 augustus (juveniele huid twee dagen eerder, 7 augustus 2008). In de onderstaande figuur zijn de waargenomen ringslangen gemiddeld over het aantal telronden. Hieruit is af te leiden dat adulten met name zijn waargenomen in de maanden juni en juli. Juvenielen zijn vooral waargenomen in september. September lijkt de beste maand te zijn voor het waarnemen van ringslangen. Gemiddeld genomen werden in deze maand de meeste ringslangen per telronde waargenomen (meer dan vijf).

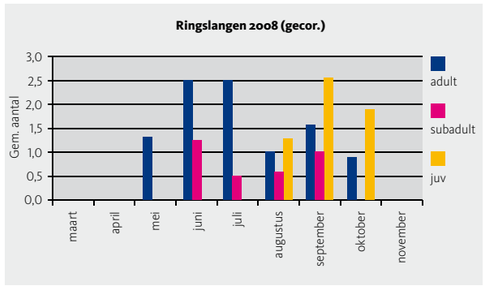

Gemiddeld aantal ringslangen per telronde in 2008





Ringslangen gevonden onder het plastic van grashoop 2 op 4 oktober 2008 (foto's Frits Klip)

Topdagen

Wanneer alle data op een rijtje worden gezet is er één dag waarop de meeste slangen zijn waargenomen. In de onderstaande tabel is de top-10 weergegeven. Tevens is de maximale temperatuur en de bewolking weergegeven (gegevens KNMI De Bilt).

Op dinsdag 2 september zijn op de route 12 slangen waargenomen: drie adulten, acht juvenielen en één subadult. Het betrof een zwaarbewolkte dag met een maximale temperatuur van circa 19ºC. Het lijkt erop dat een zwaar bewolkte dag met een temperatuur van circa 19ºC ideaal is om ringslangen te monitoren.

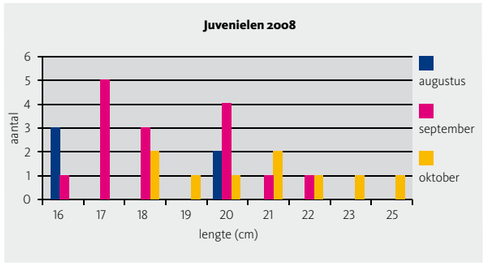





Juvenielen ringslangen broeihopen 1 en 2 (foto's Frits Klip)

Lengteverdeling juvenielen

In 2008 is de lengte van 29 juvenielen ringslangen gemeten in cm. Dit om enig inzicht te krijgen in de lengteverdeling en groei van jonge ringslangen. Uit de literatuur blijkt dat juvenielen in lengte variëren van 14 tot 24 cm (Van Hecke, 2003). Echter aangegeven wordt dat het bepalen van de lengte van opgerolde slangetjes zeer moeilijk is. Dit is ook gebleken bij deze studie. Bovendien is enige voorzichtigheid met deze kwetsbare diertjes zeer gewenst. In de onderstaande figuur zijn de individuele lengtes van de gemeten ringslangetjes weergegeven. Daarbij is onderscheid gemaakt in de maanden augustus, september en oktober.

Uit de figuur blijkt dat de lengtes variëren van 16 tot 25 cm. De langste is gemeten op 19 oktober 2008 (dus mogelijk al bijna drie maanden oud). De gemiddelde lengte in augustus was 17,6 cm, in september 18,5 cm en in oktober 21,1 cm. In circa twee maanden groeit een juveniele ringslang ongeveer 3,5 cm, uiteraard afhankelijk van het voedselaanbod en de weersgesteldheid (m.n. temperatuur).

Waargenomen gedrag

Naast waarnemingen van aantallen en lengtes zijn ook een aantal gedragingen waargenomen die de moeite van het vermelden waard zijn. Hieronder worden er een aantal vermeld. In tegenstelling tot wat vaak wordt gezegd kunnen ringslangen met name worden waargenomen tijdens bewolkte dagen met een omgevingstemperatuur van ongeveer 18-20°C en niet vooral op zonnige dagen. Ringslangen zijn koudbloedige dieren en blijven bij bewolkt, niet te warm weer, langer op één plek liggen. De trefkans is dan dus hoger.
Echter ook bij regenachtig weer zijn ringslangen rond de broeihopen te vinden. Er is zelfs een adulte ringslang gevangen in de regen. Daarnaast is waargenomen dat een ringslang zich op het gras bevond en bij beginnende regenval een 'etage' lager ging liggen onder het gras. Een andere ringslang op een broeihoop groef zich in onder de bladeren bij beginnende regen, maar bleef wel zichtbaar. Misschien moet vaker worden gemonitord in de regen om ringslangactiviteit te onderzoeken (wie biedt zich aan?). De ringslangen worden met name waargenomen onder het plastic. Dit is een ideale veilige plek om op te warmen. Regelmatig zijn volwassen en jonge ringslangen gezamenlijk aangetroffen onder hetzelfde plastic. Vermoedelijk overnachten slangen hier niet onder, maar dieper in de broeihoop of op een andere locatie. Bij een late telronde (20:00 uur) werden geen slangen waargenomen onder het plastic. Op één locatie werden op een gegeven moment geen slangen meer aangetroffen. Waarschijnlijk werden ze niet geduld in de aanwezigheid van een (nieuw) mierennest. Na verplaatsing van het plastic met circa één meter werden er wel weer slangen aangetroffen.

In Nieuwsbrief 38 van het Meetnet Reptielen (Anonymus, 2007) zijn een aantal afweerreacties van ringslangen beschreven. Ook bij een aantal juvenielen slangen heb ik afweerreacties waargenomen: dood spelen, cobragedrag, legen postanaalklieren en met name vluchten. Het vluchtgedrag bij juvenielen kwam mij in een enkel geval nogal zoekend over. Waarschijnlijk moeten ze ook leren waar naartoe te vluchten.
Of een ringslang broedzorg kent verschillende meningen in de literatuur. Van der Elsken (2008) gaat er van uit dat de ringslang geen broedzorg kent. Van Hecke (2003) geeft een aantal voorbeelden van broedzorg uit de literatuur. Ik vermoed dat volwassen vrouwtjes na het leggen van de eieren zich ophouden rond de broeihoop totdat de eieren zijn uitgekomen. In een enkel geval (broeihoop 3, buiten de route) trof ik geen volwassen slangen meer aan nadat de eerste juvenielen zich aandienden, terwijl ik bij vrijwel alle bezoeken in juni en juli 2008 minimaal één grote volwassen slang zag. Ook bij broeihoop 2 leek dit het geval. Hier trof ik echter wel af en toe kleinere adulte (vermoedelijk mannetjes) en subadulte slangen aan, nadat de jongen waren uitgekomen. Onderzoek naar individuele vrouwtjes zou dit vermoeden kunnen bevestigen dan wel kunnen ontkrachten.

Conclusie

Duidelijk is dat de ringslangpopulatie een sterke groei heeft doorgemaakt in de periode 2006-2008. Het aantal waarnemingen is sterk toegenomen. Tevens zijn er leuke gedragswaarnemingen gedaan en is kennis opgedaan over de lengte en groei van juvenielen. Het lijkt zeer zinvol deze monitoring de komende tijd voort te zetten. Zeker met het oog op de toekomstige ontwikkelingen, zoals de spoorwegverbreding, natuurontwikkeling en de toename van de recreatiedruk (aanleg speelbos en aanleg 2e fietspad).
Voor de komende tijd is het misschien interessant om een populatieschatting te doen op basis van de broeihoopresultaten. Daarnaast kan gedacht worden aan uitbreiding van de mogelijkheden voor de ringslangpopulatie richting de biezenvelden, het ijsbaantje en het geplande helofytenfilter langs het Amsterdam-Rijnkanaal. Mogelijk kan Bos Nieuw Wulven een stapsteen vormen voor de ringslang naar Schalkwijk. Vroeger was ook dit gebied geschikt voor de ringslang, maar er zijn geen recente waarnemingen (Smit et al., 2003). Er ligt alleen nog 'een kanaaltje' in de weg.

Dankwoord

Bij dezen wil ik de leden van de ringslangwerkgroep bedanken, met name de coördinatoren Peter van Wieringen, Marc Limbourg, Paul van der Wielen, en Ariena Brinkman. Daarnaast bedank ik Floris Brekelmans en Leo Spier voor het becommentariëren van dit document en Ingo Janssen voor het aanleveren van interessante literatuur.

Literatuur

De literatuurverwijzingen zijn op te vragen bij de redactie: k.joosten@ravon.nl

Reptielenseizoen loopt op z'n einde



Zonnende Amstelveense ringslang (foto Wendy Bach Kolling)

De winter staat voor de deur dus het veldseizoen loopt op z'n eind. Her en der gaan nog wat broeihopen omgezet worden, hier in Amsterdam inmiddels de traditionele afsluiter van het veldseizoen. De telformulieren druppelen binnen maar de grote bulk moet nog komen: bij dezen een oproep aan een ieder om de telformulieren op te sturen naar de betreffende regiocoördinator (zie Contactpersonen). Diverse waarnemers gaven aan dit jaar minder adders dan afgelopen jaren gezien te hebben, of deze anekdotes ook de landelijke trend weerspiegelen zal komend voorjaar blijken als het CBS haar berekeningen uitvoert. Uit Montferland kwamen aanwijzingen dat sommige zandhagedisvrouwtjes twee keer hebben gelegd en dat jonge zandhagedisjes een smakelijk hapje vormen voor adulte vrouwen van diezelfde soort. In het noordelijkste puntje van Drenthe dook de gladde slang op, tot grote verrassing én genoegen van de teller uiteraard! Kortom, er is weer veel leuks te melden uit het Meetnet. Blijf vooral dit soort meldingen doorgeven, liefst met een foto en in de vorm van een verhaaltje voor Schubben & Slijm.



Deze kat wordt niet koud of warm van een bezoekende ringslang (foto Tjalien Muis)

De ringslang is populair!

Door heel het land zijn er speciale ringslangwerkgroepen actief, de ringslang is populair! De vrijwilligers van deze groepen houden zich voornamelijk bezig met het maken en controleren van broeihopen, vaak in combinatie met een meetnettraject. De ervaringen uit Amstelveen, waar een geïsoleerde populatie dankzij broeihopen floreert, geven aan dat broeihopen een zeer belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het wel en wee van de ringslang. Jaarlijks zorgen deze broeihopen voor een optimaal voortplantingssucces waardoor populaties kunnen groeien en na verloop van tijd zelfs uitbreiden. Dat voorspelt dus veel goeds voor slangenpopulaties in Amsterdam Noord, Houten, Utrecht en al die andere plaatsen waar men zich vrijwillig inzet voor deze slang.

Ingo Janssen



Ringslanghabitat in Amstelveen; op de voorgrond een van de al jaren prima functionerende broeihopen (foto Wendy Bach Kolling)

Verspreidingsonderzoek Vissen werpt zijn vruchten af

Jan Kranenbarg en Arthur de Bruin

Sinds het Verspreidingsonderzoek Vissen in 2006 van start ging is het aantal waarnemingen van doelsoorten sterk gestegen (zie afbeelding 1).
RAVON krijgt hierdoor steeds meer grip op de verspreiding van vissoorten in Nederland. De database wordt niet alleen ieder jaar uitgebreider, maar de data die bij RAVON binnenkomen zijn ook van een hogere kwaliteit. Met name de laatste jaren worden door gebruik van de online invoermodules, telmee.nl en waarneming.nl, steeds nauwkeurigere waarnemingen aan de database toegevoegd. Door de uitgebreide database kunnen we naast de verspreiding van de verschillende vissoorten in Nederland ook relaties leggen tussen de locaties waar de vissoorten gevonden zijn en het hier aanwezige milieu.
In dit artikel worden de beschermde soorten die onderdeel uitmaken van het Verspreidingsonderzoek Vissen uitgelicht. De doelsoorten van het Verspreidingsonderzoek Vissen zijn onder te verdelen in vissen gebonden aan stromende wateren (beekvissen) en vissen van langzaam stromende tot stilstaande wateren ook wel poldervissen genaamd. De poldervissen die deel uit maken van het verspreidingsonderzoek zijn de bittervoorn, kleine modderkruiper en de grote modderkruiper. Tot de beekvissen behoren rivierdonderpad, beekdonderpad, bermpje, beekprik, elrits en de gestippelde alver. Achtereenvolgens wordt ingezoomd op de verschillen in de verspreiding, de Fysisch-Geografische Regio's (FGR's) die deze soorten bewonen en de watertypen waaraan ze gebonden zijn.

Verspreiding over Fysisch-Geografische Regio's
Afbeelding 2 toont de verspreiding van de bittervoorn, en de kleine- en grote modderkruiper over de Fysisch-Geografische Regio's binnen Nederland. De kleine modderkruiper komt verreweg het wijdst verspreid in ons land voor. De verspreiding van de kleine modderkruiper over de FGR's lijkt in eerste instantie weinig verschillend ten opzichte van de grote modderkruiper. Wie beter kijkt ziet dat er een veelal harde grens is tussen het voorkomen van de grote modderkruiper en de aanwezigheid van zeeklei (zie noordelijke zeekleigebied en Noord Holland). In het benedenrivierengebied komt de grote modderkruiper wel op de FGR's zeeklei voor, maar hier is sprake van een intergetijdengebied waar ook rivierinvloed aanwezig is. De kleine modderkruiper is zeer goed in staat nieuw leefgebied te koloniseren. Het voorkomen in de relatief jonge (40 jaar oud) zuidelijke Flevopolder is hier een goed voorbeeld van. De bittervoorn komt ook wijd verspreid binnen Nederland voor en bewoond naast het rivierengebied en het laagveengebied ook zeekleigebieden. In de beken van de hogere zandgronden

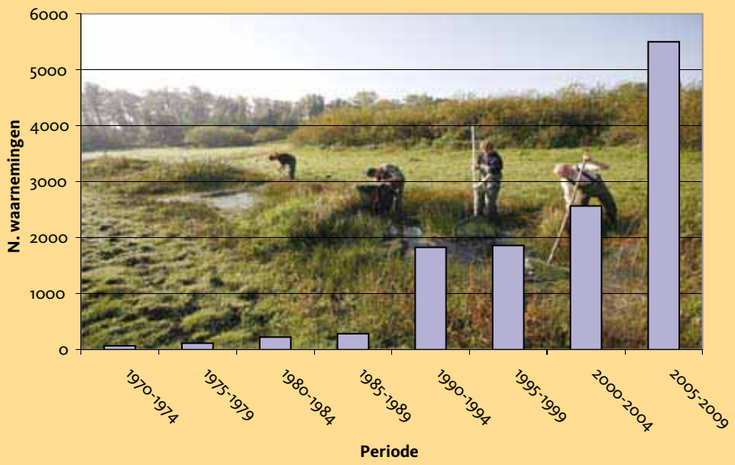

Afbeelding 1.
Aantal waarnemingen van de doelsoorten uit het Verspreidingsonderzoek Vissen; per periode, sommering van het aantal unieke waarnemingen van de doelsoorten (foto Jelger Herder)



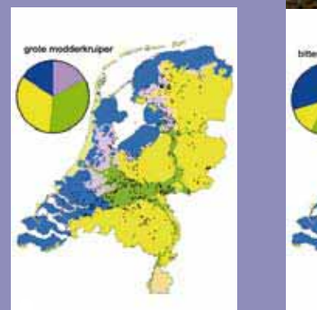





Afbeelding 2. Verspreiding van de bittervoorn, kleine modderkruiper en grote modderkruiper over de Fysisch-Geografische Regio's (foto's Jelger Herder en Paul van Hoof)

is de bittervoorn veel minder aanwezig dan de beide modderkruipers.

De rivierdonderpad komt zeer wijd verspreid over Nederland voor en bewoont verschillende FGR's (zie afbeelding 3). De beekdonderpad daarentegen komt hoofdzakelijk voor in het heuvellandschap van Limburg. Het bermpje heeft een voorkeur voor de hogere zandgronden, daarnaast bewoont deze soort ook het rivierengebied. De beekprik is duidelijk gebonden aan de beken en sprengen op de hogere zandgronden en het heuvellandschap. Elrits en de gestippelde alver komen alleen zeer locaal in Nederland voor. Hoofdzakelijk het heuvellandschap lijkt van nature bevolkt door deze soorten. De elrits komt daarnaast ook voor in enkele beken op de Veluwe en in de Roer. Op de Veluwe is er waarschijnlijk sprake van een populatie buiten het natuurlijke verspreidingsgebied van de soort. De hier aanwezige elritsen zijn vermoedelijk met kweekforellen meegekomen.

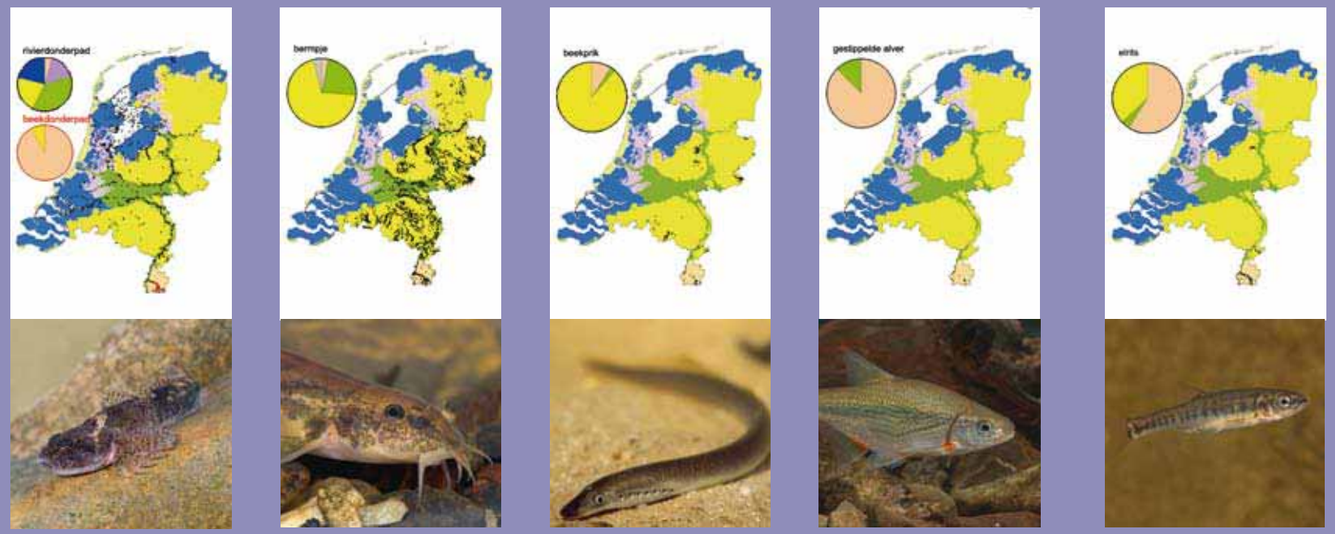

Afbeelding 3. Verspreiding van de rivierdonderpad, beekdonderpad, bermpje, beekprik, gestippelde alver en elrits over de fysisch geografische regio's (foto's Jelger Herder, Paul van Hoof en Paul van Hoof)

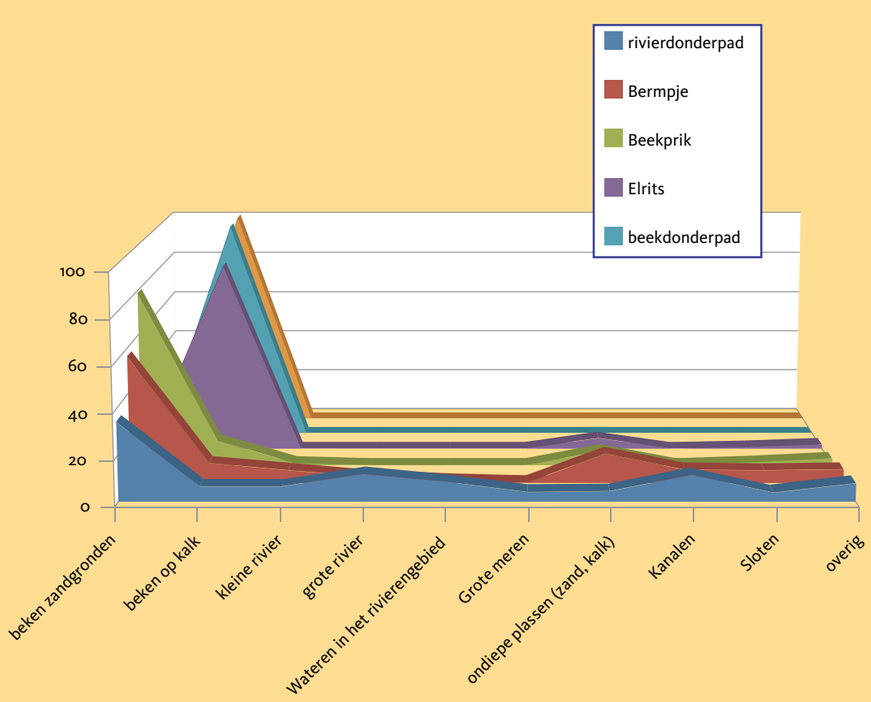

Afbeelding 4. Procentueel voorkomen van waarnemingen beekviswaarnemingen over verschillende watertypen. (watertypenkaart Planbureau voor de Leefomgeving)

op de zandgronden, maar bevolkt daarnaast ook tal van andere wateren. De rivierdonderpad heeft de meest brede spreiding over de verschillende watertypen en komt ook voor in de rivieren, kanalen, grote meren en sloten.

Toekomstige mogelijkheden

De toename van nauwkeurige waarnemingen in de RAVON database en het beschikbaar komen van steeds nauwkeurigere ruimtelijke omgevingsdata biedt veel mogelijkheden voor analyses over de verspreiding van soorten. Door projecten als het de NDFF (Nationale Databank Flora en Fauna) & ECOGRID, kunnen in de toekomst de relaties tussen natuurgegevens en omgevingsdata steeds beter geanalyseerd worden. Hierdoor kan meer inzicht in het voorkomen van soorten gekregen worden en de kans dat soorten in een bepaald gebied voorkomen.

Stand van zaken

Het streven van het Verspreidingsonderzoek Vissen is om in de periode 2007-2012 het verspreidingsbeeld van de doelsoorten in Nederland compleet en actueel te krijgen. Dankzij de inzet van ruim 500 vrijwilligers verloopt dit zeer succesvol. Voor de elrits, het bermpje en de kleine modderkruiper is reeds driekwart van het aantal hokken geactualiseerd (zie afbeelding 5). Voor de beekprik, rivierdonderpad, beekdonderpad en de bittervoorn is rond de 50% geactualiseerd. Voor de grote modderkruiper en de gestippelde alver is minder dan 50% geactualiseerd. Vooral de grote modderkruiper blijft een aandachtsoort waarbij de actualisatie van de gegevens achterblijft bij de overige doelsoorten.

Meer informatie over het Verspreidingsonderzoek Vissen, de doelsoorten en welke gebieden nog bezocht moeten worden om het verspreidingsbeeld actueel te maken is te vinden op de website en in de eindrapportage van het Verspreidingsonderzoek Vissen 2008 (te downloaden van de website www.ravon.nl).

Habitatvoorkeur

Voor de beekvissen van stromende wateren zijn de nauwkeurige waarnemingen gekoppeld aan de watertypenkaart. Uit afbeelding 4 wordt duidelijk dat elrits, gestippelde alver en beekdonderpad vrijwel alleen voorkomen in beken op kalkgronden. De beekprik wordt ook in deze wateren gevonden, maar komt meer voor in de beken op de zandgronden van de Achterhoek, Brabant en de Veluwe. Het bermpje heeft eveneens zijn optimum in de beken

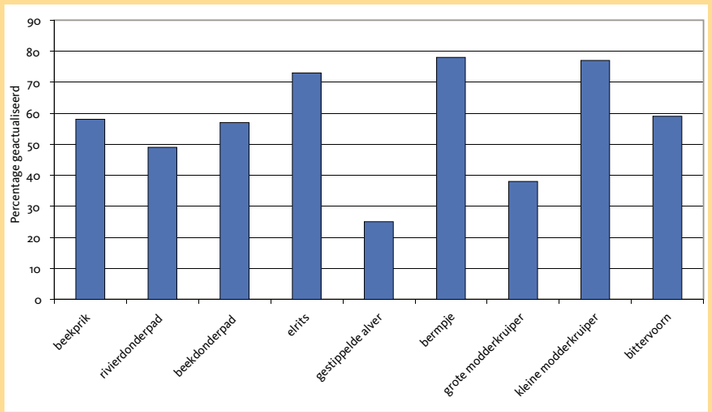

Afbeelding 5. Actualisatie van het verspreidingsbeeld van de verschillende doelsoorten uit het Verspreidingsonderzoek Vissen in 2008

Duinhagedis herontdekt op Goeree

Over het vroegere voorkomen van de duinhagedis (zandhagedis) op Goeree weten we wel wat, maar lang niet alle waarnemingen zijn gedocumenteerd. Zelf heb ik in het verleden ook niet al mijn waarnemingen van duinhagedissen opgeschreven of doorgegeven aan RAVON. In ieder geval zijn er verschillende locaties bekend waar de duinhagedis voorkwam. Van de volgende plaatsen zijn er tussen 1960 en 2000 waarnemingen: Scheelhoek, Havenhoofd Goedereede, Kwade Hoek, duinen aan het eind van de Oosterweg, duinen Vuurtoren, De Punt, en de Preekhilsedijk (zandhoekje). Er is dus best wel sprake van een vrij grote verspreiding op Goeree. Tussen 1980 en 2000 heb ik duinhagedissen waargenomen bij de Vuurtoren en de Preekhilsedijk. Op deze laatste plaats is de soort al meer dan een decennium verdwenen, maar nog steeds wanneer ik de Preekhilsedijk bezoek kijk ik vaak even op het zandhoekje of er misschien wat rondscharrelt. Helaas zonder resultaat.

De laatste decennia worden bijna geen duinhagedissen meer gezien. Meerdere personen zochten intensief naar hagedissen en zelfs een oproep in de streekpers leidde tot geen enkel aanknopingspunt over het nog voorkomen van de duinhagedis op Goeree. Steeds meer werd het bange vermoeden bevestigd dat de duinhagedis definitief van Goeree was verdwenen.
Er werd al gedacht aan herintroductie, want geschikte biotopen zijn er beslist wel, toch bleef hij onvindbaar. Tot op donderdag 11 september. Toen ik thuis kwam van mijn werk en George al een halve dag aan het vogeltellen was geweest in de Springertduinen, vertelde hij mij een soort hagedis gezien te hebben. Dat was groot nieuws, want dat kon bijna niets anders zijn dan een duinhagedis. Ik weet dat George zijn waarnemingen nauwkeurig beoordeeld, dus geloofde ik hem direct.

Zaterdag 13 september ging ik naar de bewuste plaats om de hagedis te zoeken die George gezien had. Het weer was goed: niet teveel wind en een lekker zonnetje. Voetje voor voetje speurde ik geconcentreerd de omgeving af waarbij de zanderige zuidhellingen extra aandacht kregen. Na een half uur zoeken dacht ik iets in mijn ooghoek te zien wegschieten, maar soms wil je dat gewoon en is er niets. Toch maar even heel scherp blijven. Keek nog even in de helmpol maar zag niets. Ik liep nog enkele meters verder maar daar leek het biotoop minder geschikt dus ging ik terug. Ik kwam bij datzelfde hellinkje en zag nu toch duidelijk iets bewegen. Stokstijf bleef ik staan en warempel daar kwam een duinhagedis tevoorschijn. In één woord: geweldig! Het was een mooi volwassen vrouwtje en leek mij moddervet: klaar voor de winterslaap. Het eerste wat ik deed was George bellen en zei: “George, ik sta hier oog in oog met de duinhagedis.” Zijn reactie was “dat liejgie (dat jok je)”. Het dier bleef heel rustig liggen om op te warmen in de zonnestralen. Ik maakte er nog wat foto’s van en ging voorzichtig achterwaarts de duinen uit.

De twee zaterdagen erna ben ik in de buurt wezen zoeken naar nog meer hagedissen. Dat leverde helaas niets op. Een week na de eerste waarneming zag George er nog één op zo’n honderd meter van de eerste plaats (misschien dezelfde). De laatste hagedis die ik hier in de buurt zag was 50 meter verderop, maar dan wel 20 jaar geleden. Het was een geweldige beleving om na zoveel jaar weer eens een duinhagedis op Goeree waar te nemen en vooral omdat hij nu weer op de kaart staat. De duinhagedis is een zeldzame Rode Lijst soort (status = kwetsbaar) en staat vermeld als streng beschermd in de Europese Habitatrichtlijn. In de Conventie van Bern is de soort strikt beschermd.

Krijn Tanis



Foto: Krijn Tanis

Voor kamsalamander al 41 hokken geclaimd!

Jelger Herder

Het veldseizoen voor amfibieën en reptielen zit er voor 2009 inmiddels weer op. Er zijn in 2009 wederom een groot aantal waarnemingen verzameld en doorgegeven aan RAVON. We willen iedereen vragen om waarnemingen die nog niet zijn doorgegeven alsnog door te geven via www.telmee.nl, zodat ze kunnen worden meegenomen in de eindrapportage. We zijn momenteel hard bezig alle waarnemingen te valideren zodat ze kunnen worden toegevoegd aan de RAVON-database. In het volgende nummer van Schubben & Slijm zullen we de resultaten van het Verspreidingsonderzoek Amfibieën en Reptielen 2009 presenteren. Voor 2010 hebben we reeds een groot aantal vrijwilligers benaderd voor het onderzoeken van 10x10 km-hokken voor de kamsalamander, vinpootsalamander en zandhagedis. Voor de kamsalamander zijn er nu maar liefst 41 hokken geclaimd voor onderzoek! We hopen dan ook in 2010 een grote slag te kunnen slaan.
Zie voor een overzicht van de nog openstaande hokken de website: www.ravon.nl/verspreidingsonderzoek

Excursieresultaten voor kamsalamander, gladde slang en zandhagedis

Er werden, verspreid over het land en over de seizoenen, 21 excursies gehouden en 1 meerdaagse excursie (Hemelvaartweekend, 4 dagen). Het aantal deelnemers varieerde sterk, van niet meer dan drie (als uitzondering!) tot meer dan veertig. Van drie excursies vermelden we enkele bijzonderheden.

18 april 2009. Excursie Kamsalamander Land van Cuijk (oostelijk Noord-Brabant)
Excursie georganiseerd door RAVON afdeling Noord-Brabant. Voorafgaand aan de excursie was er een korte presentatie door het waterschap over de waterhuishouding in deze regio. Het gebied was vroeger een overstromingsvlakte en een onderdeel van de Beerse-overlaat. Juist deze overgang van Peelhorst naar Maasvlakten zijn interessant voor kamsalamander. Vervolgens zijn de tien deelnemers in groepjes op pad gegaan en hebben op verschillende locaties gezocht naar de kamsalamander. Deze is op vier plaatsen aangetroffen en op twee andere plaatsen (in andere kilometerhokken) zijn ook eieren van kamsalamander gevonden.

22 augustus 2009. Excursie Ginkelse Hei (Gelderland)
Deelnemers (23) uit de Noord-Holland, Flevoland, Limburg, Noord-Brabant, Gelderland en Limburg. De excursieleider Gerrit Kolenbrander loofde een fles wijn uit als aanmoediging voor degene die de eerste slang zou waarnemen. Dit geluk had een deelneemster die nog nooit in haar leven een slang in de vrije natuur gezien had. Daar kwam nog bij dat haar waarneming een gladde slang betrof, de zeldzaamste van de drie slangen die je hier kunt aantreffen. Een stimulans voor het leven! Al snel daarna werd een tweede exemplaar gevonden en op een vervellingshuid na werd er daarna de hele dag geen enkele slang meer gezien want daarvoor werd het die dag al snel te warm. In totaal werden nog zo’n 40 hagedissen (verdeeld over 2 soorten) gezien. Een deelnemer was zo tevreden over zijn ervaringen dat deze dag als ‘levensverlengend’ gekwalificeerd werd. Vermeldenswaard is ook het feit, dat de groep toestemming kreeg om op een deel van een afgerasterd militair terrein te inventariseren. De werkwijze en resultaten werden zo positief bevonden dat toestemming toegezegd werd voor nog een excursie in 2010.



Voor de zandhagedis staan nog slechts enkele 10x10 km-hokken open voor onderzoek (foto Jelger Herder)

19 september 2009. Excursie Dorperheide, Leermarkerheide en Landgoed Kasteel Arcen (Noord-Limburg)
In deze regio waren oude, geïsoleerde vindplaatsen van de zandhagedis bekend. De laatste waarnemingen dateerden uit 1994. Bijna tegen beter weten in werd op deze soort gefocust, een echte uitdaging. Het weer was heel goed, maar de

zandhagedis werd helaas niet teruggevonden. Wel werd er op de Leermarkerheide een bloeiende populatie levendbarende hagedissen waargenomen, in drie fasen: juveniel, subadult en adult. Naast enkele algemene soorten als bruine kikker en bastaardkikker werden er ook vijf heikikkers aangetroffen. Deze soort zo laat nog in het seizoen onverwacht aan te treffen was een verrassende en ruime compensatie voor het niet meer terugvinden van de zandhagedis op de vroegere locatie. Overigens werd de zandhagedis op de grens van het 10 x 10 km hok in het noordelijke deel van de Dorperheide wel aangetroffen. Ze hoeven dus alleen maar zuidwaarts te trekken om de oude vindplaatsen weer te bevolken. Het Limburgs Landschap doet er alles aan om dit mogelijk te maken.

In de startblokken voor blauwe kikkers in 2010

Voor enkele vroege amfibiesoorten staan nog aardig wat 10x10 km-hokken open voor onderzoek. Met name voor de heikikker, een soort met een zeer grote verspreiding in Nederland. Door de lang aanhoudende vorst begin 2009 was dit jaar de piek van de paartijd heel kort en vanwege de koude nachten vond deze piek met name overdag plaats. Hierdoor waren de heikikkers slechts in een korte periode gemakkelijk waar te nemen waardoor het moeilijk was de soort op veel locaties te herbevestigen.

De voortplantingsperiode van de heikikker is vaak zo kort dat deze soms voorbij is voordat veel vrijwilligers op de hoogte zijn. Daarom willen we mensen vragen om op de RAVON-website (www.ravon.nl/verspreidingsonderzoek) te kijken welke 10x10 km-hokken er nog open staan voor onderzoek en een open hok te claimen. RAVON zal dan informatie verstrekken over de historische vindplaats om herbevestiging te vereenvoudigen. Daarnaast zal RAVON per e-mail een seintje geven aan de waarnemers wanneer de voortplantingspiek van de heikikkers verwacht wordt of reeds is begonnen. Je kunt op die manier een steentje bijdragen aan het verspreidingsonderzoek en maakt daarnaast kans op het zien van blauwe heikikkers!

Enkele tips voor het zoeken van heikikkers
De heikikker is één van de vroegst voortplantende amfibieën in Nederland. De voortplanting van de heikikker vindt meestal reeds half tot eind maart plaats. Vaak net voor de voortplanting van bruine kikker en gewone pad. De beste periode om heikikkers te inventariseren is wanneer ze koren vormen in het water. Zoek op de eerste warme dagen van het jaar een geschikt voortplantingswater op. Op heideterreinen en in bosgebieden zijn dit vaak kleine vennen of plassen, in het agrarisch landschap planten ze zich echter vaak voort in smalle ondiepe sloten (liefst visvrij). De heikikker is een erg schuwe soort, vaak bevinden ze zich in een deel van het water met veel dekking, bijvoorbeeld tussen onderwater gelopen pollen pijpenstrootje. De voortplanting van de heikikkers vindt voor een groot deel overdag plaats, je kunt ze dan van een redelijke afstand al horen roepen “whoop whoop whoop” (geluid op de RAVON-website te beluisteren). ’s Avonds in het donker op pad gaan kan ook zeer lonend zijn. Omdat de heikikkers je dan minder goed zien aankomen zijn ze beter te benaderen! Maar ook ’s zomers is de heikikker nog vrij goed te vinden. Wie, zeker op vochtige dagen, in de omgeving van de voortplantingsplaatsen gaat zoeken maakt een gerede kans om tussen en onder de vegetatie heikikkers aan te treffen. Vooral juveniele en subadulte dieren zijn zo te vinden.



De donker- en lichtblauwe hokken moeten nog onderzocht worden.



Een paartje heikikkers (foto Jelger Herder)



Foto: Jelger Herder



Foto’s: André Marissen

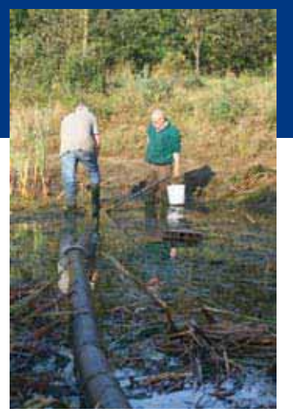

Giebel moet wijken voor kamsalamander

André Marissen

Op 24, 25 en 26 september 2009 hebben leden van de Werkgroep Reptielen en Amfibieën van IVN-Hellendoorn/ Nijverdal in opdracht van Landschap Overijssel en de gemeente Hellendoorn een poel in het Rhanerveld, gelegen ten oosten van de Eelerberg (Sallandse Heuvelrug), leeggepompt en leeggevist om de poel geschikt te maken als voortplantingswater van de kamsalamander.

Salamander versus giebel
De kamsalamander komt op en rondom de Sallandse Heuvelrug verspreid voor in de schaarse poelen en vennen. In het voorjaar van 2009 is in de poel in het Rhanerveld het voorkomen van de kamsalamander vastgesteld. Waarschijnlijk heeft de soort de poel, die ongeveer vijf jaar geleden is aangelegd, bereikt vanaf de Eelerberg, waar zich de dichtstbijzijnde populatie kamsalamanders bevindt. Naast de kamsalamander wordt de poel echter ook bevolkt door onder meer kleine watersalamander, gewone pad, bruine kikker, poelkikker, bastaardkikker en een populatie giebel, een kleine karperachtige en stamvader van de goudvis. Bijzonder aan deze vissoort is dat er bijna geen mannelijke giebels zijn. De vrouwelijke giebels paaien in scholen van andere karperachtigen waarbij het hom van de andere karperachtigen de ontwikkeling van het kuit van de giebel activeert. Uit de geactiveerde eicellen worden dan ook weer vrouwelijke giebels geboren. Om het leefgebied van de kamsalamander in de omgeving van de Eelerberg te vergroten en de poel geschikt te maken als voortplantingswater voor deze soort hebben Landschap Overijssel en de gemeente Hellendoorn, eigenaar van de poel, besloten om de poel visvrij te maken.

De vangst
Met behulp van een pomp van aannemer Unicom is de poel door de werkgroep zo goed als leeggepompt. Om het zoeken naar de vissen en het vangen daarvan te vergemakkelijken en om te voorkomen dat er vissen tussen de waterplanten achter zoudens blijven heeft de werkgroep de vegetatie uit de poel, voornamelijk grote lisdodde, drijvend fonteinkruid en smalle waterpest, verwijderd. Uiteindelijk zijn er ruim drieduizend giebels en ongeveer honderd goudvissen grotendeels met de hand gevangen of geraapt. De giebels en goudvissen zijn in overleg met Waterschap Groot Salland weer uitgezet in de Boksloot, op een plek waar de giebel volgens de verspreidingsatlas Vissen in Overijssel (2002) voorkomt.

Broeihopen voor de ringslang
Op en rondom de Sallandse Heuvelrug komen op diverse locaties ringslangen voor. Ook bij de betreffende poel zijn de afgelopen jaren door diverse mensen zonnende ringslangen gezien. Om deze soort ook een steuntje in de rug te geven heeft de werkgroep al het plantenmateriaal, dat uit de poel verwijderd is, verwerkt tot twee broeihopen. Deze zullen in oktober nog aangevuld worden met paardenmest. Volgend voorjaar worden de broeihopen door de werkgroep verder aangevuld met diverse materialen om de broei weer op gang te brengen.



Resultaat
Het is ons niet gelukt de poel geheel droog te pompen. Kwelwater bleef de poel insijpelen waardoor er modderwater onderin de poel bleef staan, ondanks het feit dat de pomp aanstond. In dit modderwater was na enkele uren zoeken echter geen levende giebel meer te vinden, alleen enkele dode exemplaren. Voor een optimaal resultaat, dat wil zeggen een blijvend visvrije poel, wordt geadviseerd de poel minimaal drie weken droog te laten staan waardoor kuit en de allerkleinste visjes opdrogen. Dit is door de hoge kweldruk bij deze poel echter niet mogelijk. Een dag na het stopzetten van de pomp was het waterpeil in de poel alweer een halve meter hoog.

Toekomst
Hopelijk hebben we, ondanks het niet volledig kunnen droogpompen van de poel alle vis kunnen wegvangen. Mocht blijken dat er toch nog enkele giebels zijn achtergebleven in de poel, dan hoeft dit geen probleem te zijn voor de kamsalamander mits er geen goudvissen uit overvolle tuinvijvers gedumpt worden in deze poel. Immers, de giebel heeft het hom van andere karperachtigen nodig voor de activering van de ontwikkeling van het kuit tot vrouwelijke giebels. Zolang er geen mannelijke giebels of andere mannelijke karperachtigen in de poel aanwezig zijn komt het niet tot voortplanting. Daarnaast herbergt de poel een rijke onderwatervegetatie die veel dekking geeft aan de jonge kamsalamanders zolang er niet te veel vis in de poel aanwezig is. Nu maar hopen dat er geen vis meer in de poel gedumpt wordt.

Hoge dichtheden exotische grondels op rivierkribben

Afgelopen jaren verschenen diverse berichten over exotische grondelsoorten die Nederland koloniseren. Van de Kesslersgrondel, marmergrondel, zwartbekgrondel en de Pontische stroomgrondel komen steeds meer waarnemingen bij RAVON binnen. Reden genoeg voor ondergetekende om eens met eigen ogen te zien hoe het er onder water aan toe gaat tussen de kribben van de grote rivieren. Volledig uitgerust met snorkel en duikbril dook ik de rivier in op zoek naar onze nieuwe vissoorten. De geleverde inspanning werd al snel beloond door vele wegschietende grondels. Door een kort filmpje te maken van de grondels konden deze later geteld en op naam gebracht worden. Op een kort traject van 5 meter werden ten minste 23 grondels geteld. In de meeste gevallen bleek het de Kesslersgrondel te zijn, twee grondels konden worden herkend als zwartbekgrondels. Ook overige kribben in het Pannerdens kanaal werden dicht bevolkt door Kesslersgrondels. Of alle kribben in Nederland zo druk bezet zijn met grondels en welke gevolgen dit kan hebben voor het ecosysteem is vooralsnog niet duidelijk. RAVON voert samen met Natuurbalans Limes Divergens momenteel een onderzoek uit in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit om de verspreiding van de exoten beter in kaart te brengen.

Arthur de Bruin



Eén van de vele Kesslersgrondels uit het Pannerdenskanaal (foto Jelger Herder)

Massale clustering van kleine modderkruipers

Soms heb je een dag waar de leuke en aparte waarnemingen niet lijken op te houden. Op 28 augustus 2009 vond ik op landgoed Vollenhoven o.a. watercrassula, waterpostelein, vlottende bies, moeraswolfsklauw, tengere grasjuffer, tengere pantserjuffer en hele populaties van moerassprinkhaan en zuidelijk spitskopje. Als bonus zag ik in het Biltse meertje, een ijsbaan, wel 300-500 kleine modderkruipers op één vierkante meter! Ter plekke stroomt water afkomstig uit de Biltse grift via een pvc-buis het in het Biltse meertje. Aangezien het meertje in een gebied met lage grondwaterstanden ligt, moet de toevoer van water in deze tijd van het jaar wel continu plaatsvinden om het niveau op peil te houden. Door de ontstane stroming is er een klein plekje kaal zand ontstaan met enkele stenen. De kleine modderkruipers zitten precies in dit gedeelte en vormen grote 'klonten'. Enkele exemplaren bleken tegen de stroming de inlaatpijp in te zwemmen.

Bert Geerdes

Een geslaagd vissenweekend 2009 in Noord Drenthe

We kijken terug op een geslaagd Vissenweekend in Drenthe. Meer dan 40 mannen en vrouwen hebben in het weekend van 9 tot 11 oktober een schepnet door de Drentse wateren gehaald. Het weekend werd gestart met een heuse visquiz waarbij tal van specialistische visvragen de revue passeerden. Gedurende de zaterdag werden in kleine groepjes verschillende aandachtsgebieden rond de Drentse Aa bezocht, enkele leuke waarnemingen van die dag; rivierpriklarven en serpelingen. Daarnaast werden de deelnemers getrakteerd op een prachtig beekdallandschap, hetgeen direct vragen oproept waarom de kwabaal en grote modderkruiper toch zo afwezig blijven in de visonderzoeken uit het gebied. Tijdens de zondag werd de aandacht gericht op het Leekstermeer gebied. De vele vegetatierijke slootjes en weteringen in het gebied werden flink bemonsterd. Kleine modderkruipers, heikikker en vele gevlekte Amerikaanse rivierkreeften behoorden tot de opmerkelijke vangsten. Even buiten het aangegeven zoekgebied kon op het laatste moment nog een oude waarneming uit 1998 van de grote modderkruiper worden herbevestigd. Kortom een zeer geslaagd weekend in een mooi landschap. We willen alle deelnemers van het vissenweekend bedanken voor hun inzet. Voor de voorbereiding en gebiedenselectie bedanken we Peter Paul Schollema van het waterschap Hunze en Aa's en Arjan de Vroome van Staatsbosbeheer. Een complete rapportage van het vissenweekend en de vangsten zal spoedig digitaal op de RAVON web-site beschikbaar komen.

Arthur de Bruin







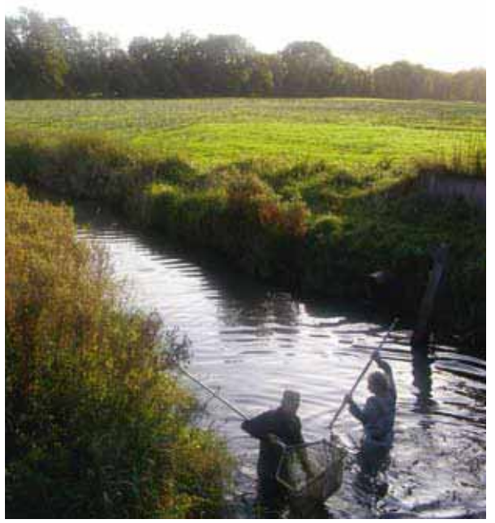



Foto's: Arthur de Bruin, Jan Kranenbarg en Willem Kuijsten

Nieuwe exoten kloppen aan de poort: dikkopelrits en Amoergrondel

Sinds de jaren '90 hebben zich al zeven nieuwe vissoorten in ons land gevestigd. Op korte termijn zullen er waarschijnlijk nog een aantal volgen. Naast verspreiding vanuit andere landen via grote rivieren als de Rijn speelt de handel in vissen en al dan niet opzettelijke uitzettingen hierbij een rol. In dit artikel wordt ingegaan op de dikkopelrits en de Amoergrondel.

Waarnemingen van exotische vissoorten in Nederland zijn van groot belang voor het in kaart brengen van de verspreiding van deze dieren en het inschatten van eventuele risico's voor de inheemse fauna. Kom je een exoot tegen geef 'm dan door via www.telmee.nl of www.waarneming.nl!

Dikkopelrits
Waarschijnlijk door de handel in vijvervissen is de dikkopelrits vanuit Noord-Amerika in Europa terecht gekomen. Uit Frankrijk komen meldingen van succesvolle voortplanting in het wild. Ook in België wordt de soort waargenomen. In Nederland is sinds kort een voortplantende populatie aanwezig in een vijver te Neede. Dikkopelritsen voeden zich met algen en dood organisch materiaal. Een grote impact op inheemse soort door predatie is dus niet te verwachten. Mogelijk veroorzaakt de bacterie *Yersinia ruckeri* die door de soort wordt overgedragen wel ziekte en sterfte bij paling en zeelt. Aangezien de dikkopelrits ook in Nederland verkocht wordt, is het te verwachten dat deze zich verder zal uitbreiden over het land.



Dikkopelrits (foto via http://www.dnr.state.oh.us)

Amoergrondel
Het oorspronkelijke leefgebied van deze baarsachtige ligt rond het stroomgebied van de Amur in oostelijk Azië. De Amoergrondel (*Percotus glenii*) is in Oost Europa geïntroduceerd en verspreidt zich naar het westen. Het is een opportunistische vis met een gevarieerd menu waarop zowel jonge vis, amfibielarven als macrofauna staan. Opmerkelijk voor deze grondel is dat tijdelijke bevriezing wordt verdragen en dat met name in geïsoleerde wateren hoge dichtheden bereikt kunnen worden. In het buitenland zijn gevallen bekend waarbij de Amoergrondel een grote impact heeft op amfibiepopulaties. De Amoergrondel wordt binnen enkele jaren in Nederland verwacht.



Amoergrondel (foto via http://www.tankonyvtar.hu)

Frank Spikmans en Sjoerd van Veen

Bereikt uw waarneming(.nl) ons wel?

De meeste RAVON-vrijwilligers sturen hun waarnemingen in via www.telmee.nl Deze resultaten worden snel verwerkt in de RAVON-databank en zijn dan ook zichtbaar op de RAVON-website bij de 10x10 kilometerhokken voor het verspreidingsonderzoek. Een aantal vrijwilligers geven hun waarnemingen door via www.waarneming.nl Deze worden regelmatig doorgezonden aan RAVON voor opname in de RAVON-databank.
Maar let op: u dient bij www.waarneming.nl wel aan te geven dat zij uw waarnemingen van amfibieën, reptielen en vissen aan RAVON mogen doorgeven. Hiervoor dient u eenmalig toestemming te geven door het aanvinken van RAVON. Controleer of u dit gedaan heeft, want anders bereiken uw waarnemingen RAVON niet en kunnen wij uw gegevens niet gebruiken voor bescherming, beheer en beleid.

Kris Joosten

Discussieer mee over de veranderingen in de RAVON-organisatie

De statuten van RAVON dateren van voor het tijdperk dat RAVON mensen in dienst had. Ook andere onderdelen van de Statuten zijn achterhaald. Daarom heeft het Dagelijks Bestuur van RAVON besloten dat de Statuten moeten worden aangepast. Hiervoor is een werkgroep in het leven geroepen. De werkgroep heeft verschillende opties uitgewerkt. In de septembervergadering van het Algemeen Bestuur is ervoor gekozen om optie 1 verder uit te werken. Deze optie houdt in dat RAVON een stichting blijft, dat het Dagelijks Bestuur het Bestuur wordt, dat het Algemeen Bestuur wordt omgevormd tot een Adviesraad en dat er jaarlijks tenminste 1 sleutelvrijwilligersdag komt waarbij 'organisatie RAVON' een standaard onderwerp op de agenda is. Heeft u vragen over de veranderingen of wilt u mee discussiëren, meld dit dan bij de voorzitter Hero Prins (hero.prins@casema.nl) of bij de directeur Rob van Westrienen (westrienen@ravon.nl, 024-3653270). Op de RAVON-dag zal er ook aandacht gevraagd worden voor de wijzigingen in de organisatie van RAVON.

Rob van Westrienen

Meester Prikkebeen Fonds: financiële ondersteuning voor amateur-onderzoekers!

Per 1 januari 2009 is het Meester Prikkebeen Fonds ingesteld bij het Prins Bernhard Cultuurfonds. Dit fonds, vernoemd naar de vermaarde vlindervanger, is bedoeld om amateuronderzoekers op het terrein van flora en fauna – van mos tot vos - financieel te ondersteunen bij het veldwerk. Hiervoor heeft het fonds jaarlijks € 25.000,- beschikbaar.

In de praktijk blijkt dat amateuronderzoekers wel fondsen voor publicaties kunnen vinden, vooral wanneer men opvallende soorten bestudeert, maar dat dit voor het voorliggende traject, het veldwerk, een stuk lastiger is. Zeker wanneer het onderzoek minder bekende of minder geliefde soorten betreft. Het Meester Prikkebeen Fonds wil deze lacune aanvullen door het verstrekken van financiële ondersteuning, bijvoorbeeld voor de aanschaf van specifieke onderzoeksmaterialen, maar ook voor een bezoek aan een deskundige of zelfs aan een museum in het buitenland. Een belangrijke voorwaarde is wel dat de onderzoeksresultaten moeten uitmonden in een publicatie. Afhankelijk van het onderwerp kan dit in een tijdschrift of als openbaar rapport zijn.

Het Meester Prikkebeen Fonds richt zich op de amateuronderzoekers binnen de flora en fauna, bij voorkeur op

Prins Bernhard Cultuurfonds geeft cultuur de kans

het werkterrein van de veldbiologie. Zij dienen zelf het initiatief tot onderzoek te hebben genomen en mogen geen betaalde functie bij een onderzoeksinstelling bekleden. Zowel personen als belanghebbende instanties kunnen een aanvraag indienen bij het Prins Bernhard Cultuurfonds. Geïnteresseerden kunnen door middel van De Richtlijnenwijzer op www.cultuurfonds.nl nagaan of het zinvol is een financiële bijdrage aan te vragen voor een onderzoeksproject.

Het Prins Bernhard Cultuurfonds ondersteunt projecten op het gebied van cultuur en natuurbehoud in Nederland door middel van financiële bijdragen, prijzen en beurzen. Binnen het werkterrein 'natuurbehoud' is er vooral aandacht voor projecten die gericht zijn op het vergroten van het bewustzijn van het belang van natuur in Nederland.

Jeroen van Delft

Fotocode: natuurvriendelijke en verantwoorde fotografie

Begin mei lanceerde VARA's Vroege Vogels een algemene richtlijn waar een natuurfotograaf en/of -filmer aan zou moeten voldoen. De meeste fotosites en -clubs hebben soortgelijke gedragscodes en aangezien ook veel waarnemers van RAVON foto's maken is het goed enkele basisgedragscodes nog eens onder de aandacht te brengen. Vorig jaar was er bijvoorbeeld landelijke ophef over dode boomkikkers na een fotosessie... Niet alle gouden regels zijn altijd van toepassing. Natuurlijk is het geen probleem om op locatie een watersalamander of vis die is gevangen tijdens het inventariseren of monitoren te fotograferen in een cuvet, zolang je het maar zorgvuldig doet. Zorg er bijvoorbeeld altijd voor dat je het dier snel terugplaatst. Ben je te lang bezig met het maken van foto's, dan wordt het water te warm en legt het dier daardoor het loodje.

De volgende richtlijn draagt het karakter van een aanbeveling en hier volgt de beknopte samenvatting van Vroege Vogels Natuurfotografencode.

Gouden Regels

- Fotografeer dieren en planten alleen in hun leefomgeving.
- Vang of verontrust geen dieren.
- Fotografeer alleen nesten als dit de dieren niet verstoort.
- Houd een gepaste afstand bij het fotograferen.
- Verdiep je in de natuur en de ecologie van de soorten.
- Natuurfoto's zijn niet geënsceneerd en gemanipuleerd.
- Wees een goede natuurgast en beschadig geen natuur.
- Betreed geen verboden terrein.
- Laat geen afval achter.



Natuurfotografen die vlinders in de koelkast stoppen, kikkers vastplakken, kroketten voeren aan vosjes, planten vertrappen, in bomen klimmen om dichtbij nesten te komen: alles lijkt te moeten kunnen voor de mooiste foto. Met de opkomst van digitale fotografie is er een sterke groei van het aantal mensen dat de lenzen op de natuur richt.

De Vroege Vogels Natuurfotografencode heeft tot doel natuurvriendelijke en verantwoorde fotografie te stimuleren. Waar mogelijk samen met gelijkgezinde organisaties. Tot dusverre bestaat er een heel woud aan codes: iedereen die op dit gebied opereert hanteert eigen regels. Vroege Vogels probeert met deze code eenheid te scheppen. Zodat het voor amateur en professional duidelijker wordt waaraan men zich moet houden.



Stephan Huijgens probeert een ultieme foto te maken van een... knoflookpad zonder het diertje op te pakken of te verplaatsen (foto Edo Goverse)

Dus wordt overname van de teksten en gouden regels niet alleen toegestaan, maar ook gestimuleerd.

Bij het beoefenen van natuurfotografie mag noch het leven, noch de levenswijze van dieren en planten in het gedrang worden gebracht. Het behoud en het welzijn van dieren en hun omgeving staan voorop. De toepassing van dit principe vereist een basiskennis van natuur en ecologie. Soortenkennis en kennis van diergedrag zijn de belangrijkste elementen die aan de basis staan van verantwoorde natuurfotografie.

Het maken van een foto mag in principe geen nadelige effecten hebben op de soort of op het leefgebied waarin hij voorkomt. De mens -en dus ook de fotograaf- is slechts te gast in de natuur. De omgang met planten en dieren wordt geregeld in de Flora- en Faunawet. Daarmee is in feite de bescherming van soorten juridisch geregeld. De gedragscode berust op het principe dat fotografen al het mogelijk doen om een overtreding van deze wet te voorkomen. Het hele bericht met de belangrijkste artikelen is na te lezen op de website van VARA's Vroege Vogels – Fotocode (http://vroegevogels.vara.nl/).

Atlas De amfibieën en reptielen van Nederland verschenen

Het nieuwe boek "De amfibieën en reptielen van Nederland" – het negende deel in de magistrale serie 'De Nederlandse Fauna' – biedt u de kans met onze soorten kennis te maken, van ringslang tot boomkikker en van vuursalamander tot knoflookpad. Als geen ander is dit boek een aanmoediging om zelf naar deze soorten op zoek te gaan – en het zal uw kansen aanzienlijk vergroten. Want wie zijn ogen en oren opent én op de juiste plaats en tijd gaat zoeken, waar dit boek u bij zal helpen, ontdekt een bijzondere wereld van dieren met een verbazingwekkende manier van leven.

Het centrale deel van dit boek geeft uitgebreide beschrijvingen van alle soorten die in Nederland voorkomen, inclusief zeldzame bezoekers zoals zeeschildpadden en enkele uitheemse soorten die we in ons land kunnen aantreffen. Per soort gaat het boek



uitvoerig in op de herkenning, levenswijze, verspreiding in en buiten Nederland, leefgebieden, beschermingsmaatregelen en inventarisatiemethoden. De teksten zijn rijk geïllustreerd met indrukwekkende kleurenfoto's, tekeningen, verspreidingskaarten en grafieken.

In de inleidende hoofdstukken leest u onder meer over bedreigingen, bescherming en beheer, gedrag, voortplanting en de methoden voor verspreidingsonderzoek en monitoring. Een extra bonus is de bijgevoegde cd, waarop de geluiden van alle Nederlandse kikkers en padden te beluisteren zijn. Zo kunt u bijvoorbeeld kennismaken met de prachtige fluitconcerten van de zeldzame vroedmeesterpad.

Het boek is een samenwerking tussen RAVON, Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis en Stichting European Invertebrate Survey – Nederland en wordt verkocht door KNNV Uitgeverij. Het vormt een complete en onmisbare bron van informatie voor iedereen die zich beroepsmatig of in de vrije tijd met reptielen of amfibieën bezighoudt.

Het boek (ISBN 978 90 5011 300 7) kost € 49,95 en is verkrijgbaar bij de KNNV Uitgeverij, www.knnvuitgeverij.nl, én via de boekhandel.

Tamira Hankman en Kris Joosten

Vissenexcursie Krimpenerwaard

(o.a. bittervoorn en kleine modderkruiper)

Datum en tijd: zondag 29 november 2009 van 10.00 uur tot 13.00 uur

Beschrijving:
Het Zuid Hollands Landschap is zeer actief in de Krimpenerwaard en creëert kleinschalige landschapselementen die van belang zijn voor veel van de bijzondere dier- en plantensoorten die het gebied rijk is. In deze polders zijn o.a. bittervoorn, kleine modderkruiper, kroeskarper en vetje bekend. In 1993 werd de laatst bekende Europese meerval met een lengte van 1,80 meter gevangen. Hoewel deze soort zeer waarschijnlijk niet gevangen zal worden, is het interessant om de visfauna ter plaatse onder de loep te nemen. De excursie start om 10.00 uur en zal zo rond 13.00 uur afgelopen zijn. Als uitvalbasis kan RAVON Zuid Holland gebruik maken van de beheersschuur van het Zuid Hollands Landschap.

Aanmelden:
Bij Arjan van der Lugt (lopeslugt@wanadoo.nl of telefoon 0172-613355)
Informatie over precieze verzamellocatie e.d. wordt na aanmelding bekend gemaakt.

Wilt u uw activiteit(en) opnemen in deze nieuwsbrief, geef dit dan door aan de redactie, k.joosten@ravon.nl



Foto: Jelger Herder

Contactpersonen

Regiocoördinatoren en Werkgroepen

Naam	Regio/werkgroep	Contactgegevens		Projecten MA	MR	VO RA	VO V
Annie Zuiderwijk	Duinen Eilanden	a.c.m.zuiderwijk@uva.nl	020 6255103		■		
Antje Ehrenburg	Duinen Waternet	antje.ehrenburg@waternet.nl	020 6087573		■		
Arthur de Bruin	Gelderse vissers	a.debruin@ravon.nl	024 3653259				■
Conn Barrett	Duinen Zuid Holland	connpbarrett@yahoo.com	071 5790341		■		
Dick van Dorp	Drenthe en Groningen	dvandorp@home.nl	0593 525620		■		
Domin Dalessi	Noord Brabant Oost	d.dalessi@consunet.nl	040 2855216		■		
Fabrice Ottburg	Werkgroep Poldervissen	fabrice.ottburg@wur.nl	06 51427436				■
Floris Brekelmans	Utrecht	florisbrekelmans@gmail.com	06 53362336	■		■	
Gerrit Kolenbrander	Gelderland	g.kolenbrander@versatel.nl	06 42900618	■	■	■	
Jeroen Huisman	Groningen/Drenthe	jeroenhuisman@hotmail.com					■
Jeroen Reinhold	Flevoland	reinhold@landschapsbeheer.net	0320 294939		■		■
John Melis	Friesland	j.melis14@chello.nl	06 46524630	■		■	■
Leon Wieteler	Twente	leonwieteler@chello.nl	0545 473185		■		
Lolke Stelwagen	Het Gooi	lolke.stelwagen@eds.com	06 50636944	■			
Martin Albers	Twente	martin.albers@home.nl	06 38229941	■		■	
Martin Melchers	Omgeving Amsterdam	martmelchers@gmail.com	020 6650924		■		
Marcel Gutter	Utrecht	marcel.gutter@provincie-utrrecht.nl	030 2582589		■		
Michel Kapelle	Zeeland	mawkapelle@gmail.com	06 22984575	■		■	
Paul vd Linden	Duinen PWN Noord-Holland	paul.vd.linden@pwn.nl	06 51419637		■		
Robert Top	Noord-Holland	idranor@hotmail.com	06 21273494	■		■	
Ruud Luntz	Duin en Kruidberg	r.luntz@natuurmonumenten.nl	06 54295218		■		
Sander Hunink	Noordoost-Brabant	s_hunink@hotmail.com	06 18370282			■	■
Stephan Huijgens	Drenthe & Groningen	danzigiv@gmail.com	06 53325705	■		■	
Teddy Dolstra	Friesland	teddydolstra@hetnet.nl	06 21686354				■
Ton Lenders	Limburg	tlenders@home.nl	0475 537045		■		
Willem Kuijsten	Vissenatlas Noord-Holland	w.kuijsten@ravon.nl	024 3653259				■
Wim Andela	Friesland	w.andela1@kpnplanet.nl	058 2882693		■		
Wim vd Heuvel	Noordoost-Brabant	wam.heuvel@home.nl	06 55817225	■		■	

MA = Meetnet Amfibieën
MR = Meetnet Reptielen
VO RA = Verspreidingsonderzoek Reptielen en Amfibieën
VO V = Verspreidingsonderzoek Vissen

Wildlopers

Steeds vaker ontvangen wij berichten van terreinbeheerders die personen uit hun terrein moeten sturen vanwege het niet op zak hebben van de noodzakelijke vergunningen. Niet zelden gaat het hierbij om mensen die als enig excuus kunnen aandragen dat zij voor RAVON bezig zijn. Het hoeft geen betoog dat RAVON hierdoor in een kwaad daglicht wordt gesteld bij de terreinbeherende instanties.

Regel je zaakjes

RAVON vrijwilligers die meedoen aan de vrijwilligers-projecten (monitoring en verspreidingsonderzoek) ontvangen van RAVON, indien nodig, een ontheffing voor de Flora- en faunawet. Hiermee is de kous echter nog niet af, want daarnaast heb je een ontheffing nodig om het terrein te mogen betreden. Die moet worden aangevraagd bij de terreineigenaar of de beherende instanties (Natuurmonumenten, SBB, De Landschappen, duinbeheerders etc.). Alleen met deze beide ontheffingen is het toegestaan het onderzoeksgebied te betreden.

Wildlopen

Helaas komt het steeds vaker voor dat boswachters lieden in hun terrein aantreffen die geen vergunning op zak hebben. Als ze hierop worden aangesproken geven zij niet zelden aan dat zij voor RAVON bezig zijn! Het moge duidelijk zijn dat RAVON zich distantieert van illegale zoektochten naar amfibieën, reptielen en vissen. Vrijwilligers die meedoen aan RAVON projecten krijgen duidelijke instructies hoe te handelen en het illegaal betreden van vaak kwetsbare gebieden hoort daar zeker niet bij.

Ja maar...

Nu is het natuurlijk zo dat iedereen wel eens buiten de bekende gebieden wil kijken en soms mag dat ook best. Zorg er gewoon voor dat je in zulke gevallen op de paden blijft, of dat je de betreffende beherende instantie op de hoogte brengt van je bezoek. Alle terreinbeherende instanties hebben tegenwoordig fraaie websites waarop vrij eenvoudig telefoonnummers zijn te vinden van de personen die je hiervoor kunt aanspreken.

Pas op!

Mensen die hun zaakjes niet voor elkaar hebben lopen kans op de bon geslingerd te worden als ze zonder de benodigde paperassen in het veld worden aangetroffen. Indien de naam RAVON als (slap) excuus wordt aangevoerd voor het illegaal verpozen in een natuurgebied zal de terreinbeherende instantie dit met RAVON kortsluiten. Dit kan resulteren in maatregelen tegen deze personen (zoals het intrekken van de ontheffing voor de Flora- en faunawet), want de naam RAVON wordt door beschreven gedrag immers nodeloos in een kwaad daglicht gesteld.





Annie Zuiderwijk midden in een meeuwenkolonie op zoek naar zandhagedissen en Ingo Janssen die betrapt opkijkt bij het zoeken naar geelbuikvuurpadjes (foto's Edo Goverse)